

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET SPORTA I FIZIČKOG VASPITANJA

**SPORTSKE AKTIVNOSTI UČENIKA KAO PREVENCIJA AGRESIVNOG
PONAŠANJA**

Master rad

Student: Miloš Misojčić

Mentor: van.prof dr. Branka Savović

Članovi komisije: van.prof dr Sandra Radenović

doc. dr Miloš Marković

Beograd, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF SPORT AND PHYSICAL EDUCATION

**STUDENTS' SPORTS ACTIVITIES AS A PREVENTION OF AGGRESSIVE
BEHAVIOR**

Master thesis

Belgrade, 2020

Sažetak

Prednosti i dobre strane interneta sumnogobrojne, naročito za mlade ljude koji imaju širok spektar interesovanja. U poslednjih nekolikogodina uočena je enormna ekspanzija društvenih mreža čiji je cilj povezivanje ljudi. Pozitivne karakteristike društvenih mreža jesu da pružaju mnoge mogućnosti za informacije, promocije ideja i komunikaciju na globalnom nivou. Međutim, ukoliko se ne koriste na adekvatan način dovode do otuđenja između ljudi. Obzirom da deca osnovnoškolskog i srednješškolskog uzrasta vreme provode uglavnom na društvenim mrežama, u virtuelnom svetu, taj svet je mesto njihovog druženja, socijalizacije i komunikacije. Istovremeno, kao sredstvo komunikacije, društvene mreže su postale otvoren teren za ispoljavanje agresivnog ponašanja. Obzirom na modalitet društvenih mreža, virtuelni agresori imaju mogućnost anonimnog ispoljavanja agresije. Posledice ovakvog ponašanja za žrtvu agresije mogu biti ozbiljnije u odnosu na one koje bi se desile da je reč o vršnjačkom nasilju u realnom svetu. Razloga za ispoljavanje agresivnog ponašanja putem društvenih mreža je mnogo. Smatra se da redovno učešće u sportu, posebno u agresivnim vidovima sporta, pruža mnoge mogućnosti za “pražnjenje” negativne energije i oslobađanje agresije na socijalno prihvatljiv način, tako da će osoba koja se bavi sportom biti manje agresivna u drugim, vansportskim situacijama. Implementacija sportova kao što su džudo i karate u školski sport je dala pozitivne rezultate u smanjenju agresivnog ponašanja u školi jer uključuje i etičke principe poput uvažavanja protivnika i fer-pleja, uvažavanje vlastitog tela i tela protivnika, zabrane opasnih tehnika i očuvanja zdravlja i opšte dobrobiti svih vežbača neguje kao vrhunske vrednosti. U svetu postoje programi koji su modelovani sa ciljem smanjenja agresivnog ponašanja mladih koji su vrlo korisni i tokom kojih se podstiče kognitivno restrukturiranje, odnosno uklanjanje pogrešnih i iskrivljenih verovanja o žrtvama i agresorima, pojačavajući promene u ponašanju koje inhibiraju nasilno ponašanje, dok u našem okruženju ovakvi program tek treba da budu implementirani kroz školske sportske aktivnosti.

Ključne reči: društvene mreže, agresivnost, sportske aktivnosti, deca osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta

Summary

Gains and benefits of the Internet are numerous, especially for young people with a wide range of interests. In the last few years, there has been an enormous expansion of social networks whose aim is to connect people. Positive characteristics of social networks are to provide many opportunities for information, promotion of ideas and global communication. However, if not used properly they lead to alienation between people. Since primary and secondary school children spend their time mostly on social networks, in the virtual world, that world is a place for them for making friendships, socialization and communication. At the same time, as an instrument of communication, social networks have thus become an open ground for displaying aggressive behavior. Given the modality of social networks, virtual aggressors have the ability to express aggression anonymously. The consequences of such behavior for the victim of aggression can be more serious than those that would occur if it were peer violence in the real world, and there are many reasons for expressing aggressive behavior through social networks. It is believed that regular participation in sports, especially in aggressive forms of the sport, provides the opportunity to discharge negative energy and release aggression in a socially acceptable way, so that people who engage in sports tend to be less aggressive in other, non-sports situations. The implementation of sports such as judo and karate in school sports has yielded positive results in reducing aggressive behavior at school, as it includes ethical principles, such as respect for opponents and fair play, respect of own body and the body of opponents, prohibition of dangerous techniques and health and the well-being of all exercisers as supreme values. There are programs in the world that are designed to reduce the aggressive behavior of young people that are very effective and that encourage cognitive restructuring, that is, eliminating misguided and distorted beliefs about victims and aggressors, amplifying behavioral changes that inhibit violent behavior, while in our environment this issue has not yet been met by such a response by the state apparatus.

Keywords: social networks, aggression, sports activities, primary and secondary school children

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. DRUŠTVENE MREŽE	3
2.1. Pojam društvene mreže	3
2.2. Pojava društvenih mreža	5
3. AGRESIVNOST	9
3.1. Klasifikacija agresivnosti	10
3.2. Faktori rizika za agresivno ponašanje	13
3.2.1. Personalni faktori rizika za agresivno ponašanje	13
3.2.2. Socijalni faktori rizika za agresivno ponašanje	20
4. UTICAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA POJAVU AGRESIVNOSTI KOD UČENIKA OSNOVNIH I SREDNJIH ŠKOLA	21
4.1. Adolescencija i uticaj medija	21
4.2. Društvene mreže i agresivnost	27
4.3. Posledice agresije putem društvenih mreža	35
4.4. Faktori rizika za viktimizaciju agresije	38
5. SPORTSKE AKTIVNOSTI UČENIKA KAO PREVENCIJA AGRESIVNOG PONAŠANJA	42
5.1. Uticaj sporta na agresivno ponašanje?	42
5.2. Polne razlike u ispoljavanju agresivnog ponašanja kod sportista	44
5.3. Školski sport u prevenciji agresivnog ponašanja	46
5.4. Sportske aktivnosti učenika kao prevencija agresivnog ponašanja.....	48
6.INTERVENCIJE PROTIV AGRESIVNOG PONAŠANJA.....	53
7. ZAKLJUČAK	58
8. LITERATURA	60

1. UVOD

Fenomen koji je karakteristika moderene današnjice jeste internet putem kojeg milijarde ljudi širom sveta svakodnevno dele veoma različite sadržaje od fascinantnih, relevantnih i smešnih do irelevantnih, istinitih i važnih sadržaja. Pošto je razvitak onlajn sadržaja i alata veoma brz on se odražava direktno i na portale društvenih mreža, kojima svakodnevno raste popularnost (Mitić, Banović i Đukić, 2018).

Prednosti i dobre strane Interneta sumnogobrojne, naročito za mlade ljude koji imaju širok spektar interesovanja. Putem Interneta omogućeno je učenje i pregled najnovijih rezultata istraživanja, prikupljanje podataka u svrhu naučnog rada na raznim projektima i seminarima, brza dostupnost ogromne količine informacija, pregled aktuelnih vesti, onlajn kupovina, planiranje, rezervacija i uplata putovanja. Internet ima i svoju zabavnu stranu kao što je igranje video-igrica sa drugim osobama na Internetu, zatim komunikaciju sa ljudima, jednostavno i brzo dopisivanje s vršnjacima i ljudima iz različitih delova sveta, omogućavajući na taj način razmenu iskustava, mišljenja i informacija sa vršnjacima i odraslima koji imaju iste ili slične interese i probleme i podstiče razvoj kreativnosti kod dece i mladih (Marczi, 2014).

Sa druge strane, su uočene neke loše strane Intereneta, odnosno opasnosti kojima su izloženi korisnici Interneta. Privatni podaci na Internetu nisu uvek sigurni, maloletnim licima su dostupni pornografski sajtovi, virtuelene zajednice odnosno društvene mreže na kojima im može biti ugrožena sigurnost kao i sigurnost i imovina njihovih porodica, itd. Obzirom da deca nalaze veliki spektar interesovanja na Internetu ona vreme provedeno na njemu zamenjuju aktivnostima koje su važne za pravilan rast i razvoj dece i adolescenta poput fizičke aktivnosti i socijalne interakcije s vršnjacima koja se odvija kontaktom licem u lice (Marczi, 2014).

Vrtoglavo napredovanje tehnologije je uslovalo masovno korišćenje medija koji je u velikoj meri izvršio uticaj na način komuniciranja između ljudi. U tom smislu izražena je zabrinutost na globalnom nivou, da njihovo preko potrebno korišćenje vodi ka otuđenosti. Danas mediji određuju modalitet komunikacije, sadržaj i vrše promociju određenih sadržaja kao poželjnih i prikladnih, namećući ih na taj način prvenstveno mladima (Mandarić, 2011). Internet i mobilni telefoni su postali deo svakodnevice mladih i mesto na kome se druže i komuniciraju. U

tom smislu prednjači komunikacija na društvenim mrežama, poput Twitera, Facebooka i Instagrama.

Umestosa porodicom u kojoj je komunikacija direktna, odnosno licem u lice, vreme se posvećuje sadržajima i komunikaciji koja se odvija putem različitih oblika digitalnih sredstava. Prilikom komunikacije putem digitalnih sredstava, odnosno, prilikom virtuelne komunikacije, kako ne postoji komunikacija licem u lice, tj. fizičko prisustvo, dolazi do pojave prijatelja koje ne poznajemo u stvarnom životu a poruke koje se razmenjuju mogu se razumeti na pogrešan način (Šmakić, 2012).

Istovremeno, kao sredstvo komunikacije, društvene mreže su tako postale otvoren teren za ispoljavanje agresivnog ponašanja. Obzirom na modalitet društvenih mreža, virtuelni agresori imaju mogućnost anonimnog ispoljavanja agresije. Moderan naziv za ispoljavanje nasilja putem Interneta, a najčešće društvenih mreža je „cyberbullying“. Posledice ovakvog ponašanja za žrtvu mogu biti ozbiljnije u odnosu na one koje bi se desile da je reč o vršnjačkom nasilju u realnom svetu. Razlozi za to su mnogi a u prvom redu što je auditorijum mnogo veći u odnosu na školu, pa mnogo osoba mogu pročitati takav tekst koji se u nekim situacijama ni ne može ukloniti sa Interneta. Veliki broj dece se odluči za ovakav vid agresivnog ponašanja jer mogu biti anonimni i ne snose nikakve posledice.

Sa pedagoške strane gledišta trebalo bi izdvojiti one školske situacije koje su na samom izvoru agresivnosti, a sagledaćemo i koji su to oblici agresivnog ponašanja učenika u školama. (Savović, 2004).

Cilj ovog rada je deskriptivna analiza uticaja društvenih mreža na pojavu agresivnog ponašanja kod učenika osnovnih i srednjih škola, kao i definisanje mogućih intervencija sa ciljem smanjenja ovakvog vida ponašanja.

2. DRUŠTVENE MREŽE

2.1. Pojam društvene mreže

Razvoj i ekspanzija tehnologije početkom 21. veka usloвила rapidnu popularnost društvenih mreža, koje su za nekoliko godina postale pojava svetskih razmera.

Na internetu je pojam društvenih mreža jedan od najčešće korišćenih pojmova. Društvene mreže su mreže koje se nalaze u virtuelnom svetu a njihov cilj jeste povezivanje ljudi i organizacija u zavisnosti za šta su one specijalizovane. Prema specijalizaciji društvenih mreža, možemo ih podeliti na organizaciona, poslovne i društvene mreže. One se mogu definisati kao društvena struktura koju čine grupe osoba ili organizacija i kompleksni skup između osoba i organizacija.

Slika 1. Društvene mreže

(preuzeto sa: www.it-mixer.com)

Pojam društvenih mreža se definiše kao „termin koji se koristi kako bi se opisale interakcije između ljudi kroz koje oni stvaraju, dele i razmenjuju informacije u virtuelnim

zajednicama ili mrežama“(Ahlqvist,Bäck, Halonen, & Heinonen, 2008). Prilikom komunikacije putem društvenih mreža ne postoji direktan kontakt. U poređenju sapretraživanjem veb stranica, sami korisnici društvenih mreža kreiraju i modifikuju obim i sadržaj mreže (Zubakov, 2015). Ono po čemu su društvene mreže karakteristične jesu zajednički interesi ljudi koji su uključeni u mrežu te da su sredstva i tehnika načina komuniciranja univerzalne (Grbavac & Grbavac, 2014), odnosno da su veoma jednostavne za upotrebu (Zubakov, 2015).

Društvene mreže su pojam koji je na vebu zaživeo u prvoj deceniji ovog veka, a kojima su prethodili forumi, pričaonice i blogovi (Vasić, 2010).

Pozitivne karakteristike društvenih mreža jesu da pružaju mnoge mogućnosti za informacije, promocije ideja i komunikaciju na globalnom nivou. Međutim, ukoliko se ne koriste na adekvatan način dovode do otuđenja između ljudi (Wellman & Haythornthwaite, 2002).

Najpoznatije društvene mreže koje trenutno u svetu koriste milioni ljudi su: Fejsbuk (Facebook), Tviter (Twitter), Pinterest (Pineterst), Jutjub (You Tube), Gugl Plus (Google+), Instagram (Instagram), Linkedin (LinkedIn), Forskver (Foursquare) i dr.

---

¹"Društvene mreže su, u suštini, svojevrsne platforme za društvene mreže (Petrović, 2013) pa ćemo u radu ova dva izraza koristiti kao sinonime."

2.2. Pojava društvenih mreža

Društvene mreže su interaktivni društveni mediji i oni omogućavaju svojim članovima kreiranje sopstvenih veb stranica, grupa, tema, grupa, foto galerija i onlajn prijatelja, koje u stvarnom životu ne moraju nužno poznavati. Pored toga obezbeđuju visok stepen međusobne povezanosti svih elemenata društvene mreže i mogućnost za samostalno određivanje stepena privatnosti svakog pojedinca (Vasić, 2010).

Mnoge onlajn zajednice kao što su theGlobe.com 1994.godine, GeoCities.com 1994.godine i Tripod.com 1995.godine, su imale za cilj spajanje ljudi putem pričaonica te su uz pomoć veb alati, veoma lakim za korišćenje, davale mogućnost za deljenje podataka i ideja između korisnika. Pored toga, ove onlajn zajednice su često davale jeftin ili besplatan internet prostor. Međutim, u 21.veku glavna odlika društvenih mreža postaju korisnički profili, koji svojim korisnicima omogućavaju biranje prijatelja i stvaranje liste prijatelja, kao i mogućnost traženja osoba sa istim ili sličnim interesovanjima, koji su korisnici iste društvene mreže (Vasić, 2010).

Jedna od prvih društvenih mreža sa ovakvim karakteristikama je MySpace, koji je osnovan 2003. godine. Da bi imao prednost nad konkurencijom, MySpace je stalno menjao i dodavao nove opcije koje su korisnici mreže zahtevali, pa je između ostalog omogućio formatiranje ličnih profila. Već naredne godine su mladi počeli masovno koristiti MySpace, te je kompanija modifikovala svoju politiku i dozvolila maloletnim licima korišćenje mreže i pravljenje ličnih profila. „News Corporation“ – veliki medijski konglomerat je 2005. godine kupio MySpace, pa kako je izazavao pažnju svetskih medija tako se povećavao i broj korisnika. Sa njihovim povećanim brojem, korporacija se susrela sa nizom problema vezanih za bezbednost podataka i korisnika (Grbavac & Grbavac, 2014).

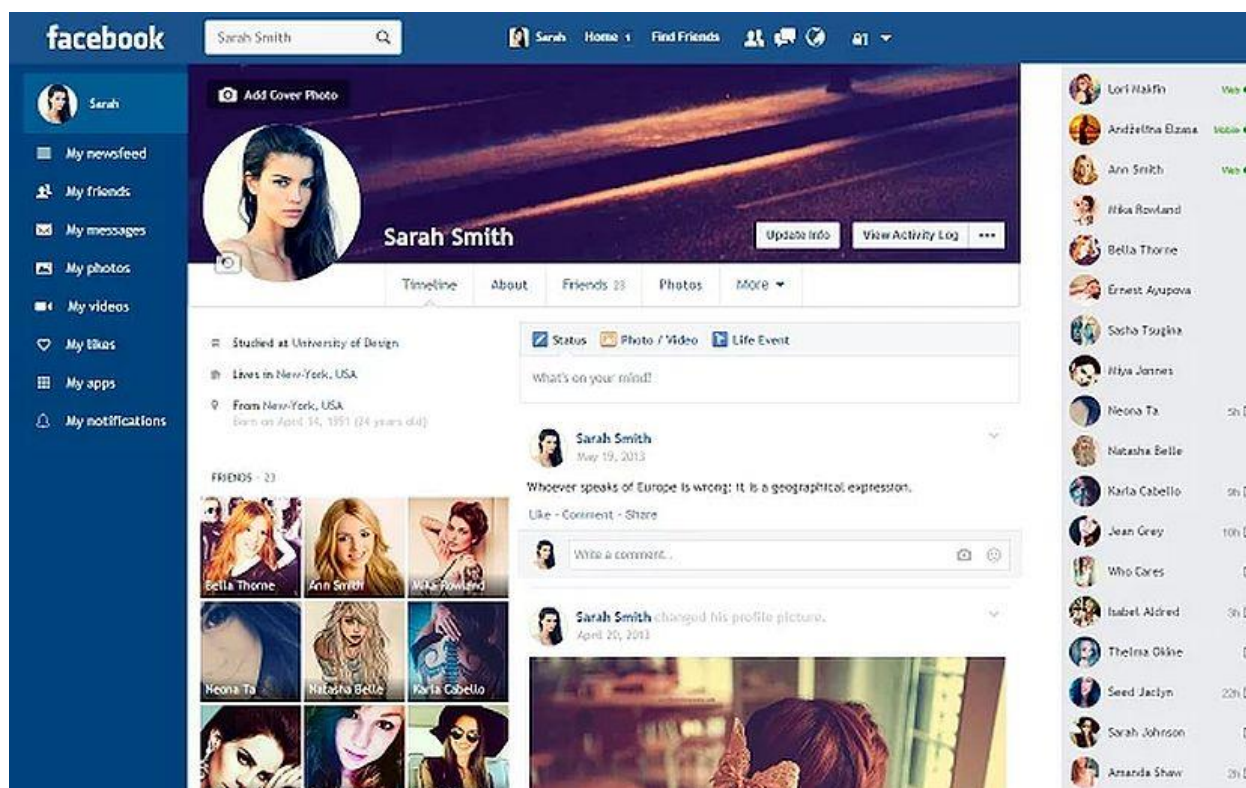
Uporedo sa popularizacijom ove mreže u Sjedinjenim Američkim Državama, u ostalim zemljama sveta su se takođe osnivale društvene mreže po uzoru na My Space, čija je popularnost vrtoglavo rasla. U Poljskoj je cvetao „Grono“, „Mixi“ u Japanu, u Velikoj Britaniji, Australiji i Novom Zelandu bio je prihvaćen „Bebo“, u Švedskoj „LunarStorm“, na Pacifiku „Friendster“, u Brazilu i Indiji „Orkut“. Pored toga, oni medijski servisi koji su služili za komunikaciju i za povezivanje zajednica kao i servisi za blogovanje, su takođe počeli da primenjuju odlike

društvenih mreža. Na primer, dodajući opciju kreiranja profila i vidljivost prijatelja, kineski QQ servisa za slanje i prijem poruka je vrtoglavo povećao popularnost. Uporedo sa društvenim mrežama i servisi za blogovanje postaju sve popularniji (Marczi, 2014).

MySpace je bila najpopularnija društvena mreža u od 2005. do 2008. godine, dok Facebook nije omogućio upotrebu pravoga imena i prezimena korisnika, što je korisnicima umnogome olakšalo pretragu. Sa druge strane, na MySpace-u je bila otežana pretraga jer su korisnici upotrebljavali umesto pravih imena i prezimena nadimke. Od tada se beleži stalan pad broja korisnika MySpace-a. U avgustu 2007. godine MySpace je bila najpopularnija web stranica u Sjedinjenim Američkim Državama, šesta najpopularnija web stranica engleskog govornog područja i imala je oko 193 miliona registrovanih korisnika. Međutim, pored dobrih strana u medijima su objavljene i one loše vezane za ovu društvenu mrežu kao što su elektronsko zlostavljanje, sajber-uhodjenje, alkohol i zloupotreba droga, zločini iz mržnje, bombaški napadi, planiranje pucnjava u školama, samoubistva, pa čak i ubistva (Marczi, 2014).

Pored navedenih, Twitter je još jedna u nizu najpopularnijih društvenih mreža, koju je modelovao Jack Dorsey 2006. godine. Twitter funkcioniše na drugačiji način od drugih popularnih društvenih mreža jer je on softver koji je klasifikovan kao mikroblog platforma. Mikroblog omogućava korisnicima pisanje kraćeg posta a poruke koje koriste u komunikaciji se nazivaju tvitsima (*eng.* tweets). U jednoj poruci je ograničen broj znakova na 140 karaktera. Ova društvena mreža se koristi uglavnom za izražavanje mišljenja o različitim dešavanjima u zemlji i svetu, za praćenja najnovijih vesti, obaveštenja i marketing raznih brendova i kompanija, praćenje poznatih ličnosti i slično. Kako poznate ličnosti uglavnom koriste ovu društvenu mrežu u cilju sopstvene promocije, mladi je često koriste (Marczi, 2014).

Društvenu mrežu Facebook osnovao je Mark Zuckerberg 2004. godine. Na početku je Facebook bio namenjen studentima univerziteta Harvard koji su putem njega mogli komunicirati i razmenjivati informacije. Globalni razvoj ove društvene mreže počinje 2005. godine kada je omogućen pristup ostalim korisnicima iz celog sveta (Boyd, 2008).

*Slika 2. Izgled profila na društvenoj mreži Facebook
(preuzeto sa: www.telegraf.rs)*

Facebook je trenutno najpopularnija društvena mreža na svetu. Prema poslednjim podacima iz septembra 2019. godine, Facebook ima preko 2.45 biliona aktivnih korisnika mreže mesečno. Ovaj broj se povećava 8% na godišnjem nivou. 1.62 biliona korisnika je aktivno svaki dan na ovoj mreži. Na Facebook-u trenutno ima 83 miliona lažnih profila. Svakih 60 sekundi se na Facebook postavi 510 000 komentara, 293 000 statusa se apdejtuje i postavi 136 000 fotografija. Kompanija Facebook tvrdi da 2.2 miliona ljudi koristi Facebook, WhatsApp, Instagram ili Messenger svakog dana a svakog meseca jednu od ovih aplikacija kompanije Facebook koristi prosečno 2.8 biliona ljudi (Zephora, 2019).

Koncept Facebook kompanije jeste povezivanje ljudi koji se u stvarnom životu poznaju. Da bi se korisnik registrovao na ovu mrežu potrebno je da ima validnu imejl adresu. Nakon uspešnog registrovanja, korisnik ima mogućnost uređivanja svog profila, dodavanje prijatelja koje stvarno znamo i upoznavanje ljudi uz pomoć opcije za slanje zahteva za prijateljstvo. Ova društvena mreža takođe daje mogućnost brisanja profila koji se tada uklanja u roku od dve nedelje. Korisnik Facebook-a može kontrolisati vidljivost svog profila, odnosno

urediti da on ne bude vidljiv, kao i podaci i fotografije na njemu, za osobe koji mu nisu prijatelji (Grbavac & Grbavac, 2014).

Pored Facebook-a sve veću popularnost ima i Instagram. Instagram prevashodno predstavlja društvenu mrežu za deljenje slika i videa i ima oko sto miliona aktivnih korisnika iz celog sveta. Ova aplikacija ima veliki spektar različitih filtera za ulepšavanje slika. Kao i većina društvenih mreža, Instagram je dostupan za IOS i Android platforme.

Većina mladih ljudi koristi ovu društvenu mrežu u cilju povezivanja sa vršnjacima dok sa druge strane, nisu svesni koliko dnevno vremena provode na ovoj mreži. Mnogi mladi vrednuju broj lajkova koji dobije određeni sadržaj i prema tom broju takve sadržaje i fotografije prihvataju kao statusne simbole. Pored toga, na osnovu broja lajkova vrednuju sopstveni status ali i status drugih ljudi u društvu (Šmakić, 2016).

Društvene mreže pružaju brojne benefite mladim osobama kao što je mesto za učenje, nova saznanja, daje mogućnost samootkrivanja, oblikovanje identiteta, izražavanja kritičkog mišljenja, vežbanja samokontrole, tolerancije i poštovanja različitih stavova.

Sve društvene mreže imaju politiku zabrane korišćenja licima mlađim od 13 godina, međutim u praksi to nije tako. Mladi nisu ni svesni potencijalnih rizika koje nosi uključivanje na društvene mreže, a gde se u prvom redu javljaju predatori, pedofili i agresori. Veliki broj mladih lažira svoje godine navodeći na profilima da imaju više godina nego što zaista imaju. Na uzorku od 2423 ispitanika, uzrasta od 12-17 godina u Sjedinjenim Američkim Državama, čak njih 948 ili 39% je izjavilo da je lažiralo svoje godine na društvenoj mreži (Hinduja & Patchin, 2008).

Trenutno je pametni telefon nezamenjiv svakodnevni objekt u životu ljudi, posebno u svakodnevnom životu mladih ljudi širom sveta (Buelga, Martínez-Ferrer, & Cava, 2017). U Kini, 90% od 258 miliona mladih ljudi ima pametni telefon koji svakodnevno koriste za povezivanje sa svojim društvenim mrežama (Wang, Yang, Wang, & Lei, 2019). U Sjedinjenim Državama 95% adolescenata u dobi od 13 do 17 godina poseduje pametni telefon, a 45% njih navodi da su stalno na mreži. Ovaj trend je primećen i u Evropi, posebno u Španiji, koja se smatra evropskom zemljom sa najvećim brojem pametnih telefona u opštoj populaciji i među mladima. U stvari, u 12. godini 70% španskih adolescenata ima pametni telefon, a 98% u dobi od 14 godina, koje često koriste za navigaciju bez nadzora odraslih (Buelga, Martínez-Ferrer, & Musitu, 2015).

3. AGRESIVNOST

Termin agresivnosti u literaturi ima veoma veliki spektar značenja što je uslovalo izostanak unificirane definicije agresivnosti i smanjilo mogućnosti sistematskih istraživanja na ovom polju.

Agresivnost se može okarakterisati kao određeni vid ponašanja, kao na primer nanošenjetelesnih povredaili ubistvo. „Agresivnost se može okarakterisati kao specifično ponašanje ili stil ponašanja, te se može odnositi na stavove i emocije, kao na primer mržnja i bes a sa druge strane semože odnositii na karakterne osobine i crte ličnosti, navike i stereotipno refleksno ponašanje“.U krajnjoj liniji može se okarakterisati kao ponašanje determinisano biološkim procesima (Kolundžija, 2015).

Agresivnost ima različite forme svoje ekspresije te je neophodno uočiti da nije svaka agresivnost nepoželjna niti antisocijalna (Kolundžija, 2015). Kada gledamo sa aspekta evolucije, ona ima vrednost adaptacije čoveka u smislu povećavanja mogućnosti preživljavanja i opstanka vrste (Archer, 2009). Često je agresivnost društveno opravdana kada se upotrebljava u odbrambenoj funkciji, međutim, kada se ovaj termin koristi u svakodnevnom govoru, uglavnom je asocijacija na negativne i destruktivne oblike ponašanja.

Mnogi autori smatraju da je agresivnost oblik ponašanja koji ima za cilj nanošenje povrede ili štete gde pri tome ne uzimaju u obzir nameru (Berkowitz, 1989; Baron & Richardson, 1994; Spielberg, 2001; Ramirez & Andreau, 2006).Međutim, kada razmotrimo agresivnost iz ugla krajnjeg cilja uviđamo jasnu razliku između tipova agresivnog ponašanja. Kod nekih autora se sreće imperativ na diskinciji između pojma agresije i pojma agresivnosti, gde agresija upućuje na ekspresiju nasilja a agresivnost na psihičku sklonost ka destrukciji (Cannavicci, 2011).

Prema navedenom, može se uočiti da su drugačiji stavovi različitih autora u vezi agresivnog ponašanja, međutim, ne može se osporiti da agresivno ponašanje ima elemente nagona za samoodržanjem i da je implementirano u socijalni život ljudi. Agresivnost ima različite oblike koji su karakteristične za određene periode života. Rano detinjstvo karakterišu instrumentalna, fizička i direktna agresija koje su dominantne sve do polaska deteta u školu.Kada krenu u školu, za decu jekarakteristično ispoljavanje pasivne, verbalne i indirektnegresivnosti,

gde se jasno vidi razlika između aktivnog i pasivnog agresivnog ponašanja, te se javljaju krađa i laganje kao manifestacija skrivenog oblika agresivnosti. Frenkvencija agresivnog ponašanja se vremenom smanjuje do perioda adolescencije, međutim situacije u kojima se javlja agresivno ponašanje postaju mnogo ozbiljnije. U tom periodu se javljaju problemi između adolescenata i njihovih roditelja, problemi u školi u vezi sa nastavnicima i vršnjacima (Žužul, 1989). Posmatranje agresivnog ponašanja putem sredstava nove tehnologije, podstiče da se takvo ponašanje usvaja a kasnije i ispolji (Јевтић, 2015).

3.1. Klasifikacija agresivnosti

Mnogi autori su pokušali napraviti klasifikaciju agresivnosti, te stoga u literaturi nailazimo na različite klasifikacije. Većinu njih karakterišu dihotomne distinkcije, međutim danas se sve više razmatra multidimenzionalni koncept agresivnosti.

Predložene klasifikacije sa dihotomnim karakteristikama mogu se razvrstati u nekoliko grupa. Prema tome imamo modele klasifikovanja prema formi, odnosno oblicima ekspresije, prema načinima ispoljavanja u socijalnim situacijama i modeli fokusirani na funkciju i ciljeve agresivnog ponašanja (Bushman & Bartholow, 2010; Ramirez, 2011).

Modeli klasifikovanja agresivnosti prema formi:

1.
  - ❖ Aktivna (vređanje, udaranje,...),
  - ❖ Pasivna (npr. neprenošenje važne poruke).
2.
  - ❖ Ka spolja (povređivanje drugih),
  - ❖ Ka unutra (povređivanje sebe).
3.
  - ❖ Fizička (povređivanje drugih upotrebom delova tela ili nekim oružjem),
  - ❖ Verbalna (povređivanje drugih upotrebom reči kao što je vikanje, psovanje, vređanje, i neverbalno ili kroz modalitet facijalne ekspresije i govora tela) (Ramirez, 2011).

Modeli klasifikovanja agresivnosti prema načinima ispoljavanja:

1.

- ❖ Direktna (verbalnu ili fizičku konfrontaciju u modalitetu licem-u lice),
- ❖ Indirektna (povreda ili šteta nanosi se posredno, suptilno ili odloženo) (Ramirez, 2003).

Modeli klasifikovanja agresivnosti prema funkciji ili cilju:

1.

- ❖ Hostilna (neplanirani akt u čijoj osnovi je bes, a koji ima za cilj povređivanje druge osobe),
- ❖ Instrumentalna (unapred osmišljen način za postizanje raznih ciljeva, kao što su nagrada, profit, prednosti gde cilj nije nanošenje povrede, ona je svesno kontrolisana, planirana i proračunata) (Kolundžija, 2015),

2.

- ❖ Proaktivna (usmerena je na dobijanje neke nagrade ili ostvarivanje socijalnog cilja, kao na primer dominacija nad nekim. Procesuiranje informacija je instrumentalno orijentisano, kognitivno, voljno, usmereno samoregulatornim procesima),
- ❖ Reaktivna (neprijateljska reakcija ili odgovor na opaženu pretnju, provokaciju ili povredu koja je utemeljena na negativnom emocionalnom stanju i ima funkciju odbrane od frustracije) (Vitaro, Brendgen, & Tremblay, 2002).

3.

- ❖ Impulsivna (minimalna provokacija može da dovede do burne reakcije)(Barratt & Felthous, 2003),
- ❖ Smišljena (unapred smišljena agresivnost koja je isplanirana i namerna a sama agresivna ekspresija je naučena) (Stanford, Houston, Mathias, Villemarette-Pittman, Helfritz, & Conklin, 2003).

Kod određene ličnosti, navedene dihotomne klasifikacije agresivnostise međusobno preklapaju pa izazivaju konfuziju a pored toga, kreiraju mnoge konceptualne i empirijske probleme. Da bi se ovo izbeglo, predložen je multidimenzionalni pristup agresivnosti. Prema ovom modelu, svaki agresivni akt mogao bi da se objasni sledećim dimenzijama: stepen prisutnosti neprijateljskog afekta, automatizam, stepen u kom je prisutna namera za povređivanjem žrtve u kontekstu neposrednog i krajnjeg cilja naspram koristi za počinioca i stepen u kom postoji razmatranje posledica (Anderson & Huesman, 2003).

Između teorijskog koncepta agresivnosti i emipijskih podataka predstavljen je model koji se najbolje uklapa a koji je trodimenzionalan, koji agresivnost posmatra kroz biološku, socijalnu i kontekstualnu prizmu. Prema tome, agresivnost ovaj model posmatra kroz prizmu biologije fizičku i verbalnu agresiju, kroz prizmu sociologije direktnu i indirektnu agresiju a kroz kontekstualnu prizmu posmatra instrumentalnu i reaktivnu agresiju (Andreau & Ramirez, 2003).

Slika 3. Agresivnost je složena pojava i stanje (preuzeto sa: www.akademijauspeha.com)

3.2. Faktori rizika za agresivno ponašanje

Faktori rizika koji doprinose agresivnom ponašanju, a koje je individualno različito sa aspekta učestalosti i intenziteta ispoljavanja kod različitih osoba, može se svrstati u dve grupe:

- ❖ Personalni faktori
- ❖ Situacioni faktori.

3.2.1. Personalni faktori rizika za agresivno ponašanje

Personalni faktori se odnosi nanasleđe i pol, intelektualno funkcionisanje, ličnost, kognitivne faktore, emocionalne faktore, kliničke faktore, socio-demografske karakteristike, porodične faktore, uticaj vršnjaka itd. Ovi faktori utiču na razvoj kapaciteta za agresivno ponašanje i daju odgovor na pitanje zašto neke osobe u određenim situacijama ispoljavaju agresivno ponašanje za razliku od drugih (Kolundžija, 2015).

3.2.1.1. Nasleđe

Prema rezultatima različitih studija koja su se bavila ovom tematikom, uočen je statistički značajan uticaj nasleđa na agresivnost i to u procentu više od 50% varijanse. Takođe je utvrđen statistički značajna korelacija između nasleđa i kriminalnih dela agresivne prirode (Miles & Carey, 1997). Ranije se smatralo da gen za agresivnost ne postoji te da nasledne osobine ličnosti ili temperamenta doprinose verovatnoći da će se neko agresivno ponašati. Rezultati mnogih studija pokazuju da se individualne razlike u agresivnom ponašanju pojavljuju u ranom detinjstvu i predviđaju trajne probleme u ponašanju kao i različite poremećaje. Studije antisocijalne i teške agresije u odrasloj dobi ukazuju na značajnu biologiju u osnovi ovakvog ponašanja, međutim, malo se pažnje posvetilo genomskim pristupima agresivnog ponašanja kod dece. Međutim, studija koja je uključivala 38 autora i koja je istraživala najveći uzorak agresivne dece do danas došla je do sledećih rezultata. Autori su analizirali podatke iz devet istraživanja zasnovanih na populaciji i procenili agresivno ponašanje koristeći dobro potvrđene ankete roditelja. Ovo je najveći uzorak koji istražuje agresivno ponašanje dece do danas (N = 18 988), sa merama u dve razvojne faze (N = 15 668 ranog detinjstva i N = 16 311 srednjeg detinjstva / rane adolescencije). Prvo, procenili su aditivnu genetsku varijantu dečijeg agresivnog ponašanja

na osnovu SNP informacija u čitavom genomu, koristeći složenu analizu svojstava širom genoma (GCTA). Drugo, genetske asocijacije u okviru svake studije procenjene su koristeći kvazi-Poissonov regresioni pristup (*eng.*quasi-Poisson regression approach), hvatajući vrlo agresivnu distribuciju agresivnog ponašanja. Treće, uradili su meta-analizu asocijacija na nivou genoma za ukupan uzorak i za dve razvojne faze. Na kraju, uradili su test na osnovu gena koristeći sažetu statistiku ukupnog uzorka. Meta-analiza ukupnog uzorka identifikovala je jednu regiju u hromozomu 2 (2p12) od značajnog gena (vrh SNP rs11126630, $P = 5,30 \times 10^{-8}$). Odvojene meta-analize dveju razvojnih faza otkrile su sugestivne dokaze o povezanosti na istom mestu, odnosno istom lokusu. Analiza zasnovana na genu pokazala je povezanost varijacije u AVPR1A sa agresivnim ponašanjem. Autori zaključuju da uobičajene varijante u 2p12 pokazuju sugestivne dokaze za povezanost sa agresijom dece (Pappa, St Pourcain, Benke, Cavadino, Hakulinen, Nivard et al., 2016).

3.2.1.2. Pol

Kako pokazuju rezultati brojnih studija agresivno ponašanje je izraženije kod muškaraca nego kod žena. Neka istraživanja ukazuju na to da nezavisno odvrste agresivnosti, muškarci postižu statistički značajno većevrednosti u različitim testovima u kojima se ispituje agresivnost u odnosu na žene. Međutim, žene koje su socijalizovane u detinjstvu po muškim obrascima socijalizacije imaju isto visoke vrednosti u testovima agresivnosti kao i muškarci (Eron, 1980). Sa druge strane, neke studije stavljaju u prvi plan ispoljavanja agresivnosti fiziološke razlike između muškaraca i žena, odnosno hormonalne razlike u nivoima testosterona (Bolton, Tapanainen, Koivosto, & Vihko, 1989; Collaer & Hines, 1995) i/ili kortizola (Keenan & Shaw, 1997). Oblast agresivnosti je veoma istraživana, te iako su brojne studije pokazale da nema razlike između polova po pitanju agresivnosti (Odgers & Moretti, 2002) i dalje prednjače one studije koje ukazuju da su muškarci više agresivni u odnosu na žene i da su više skloni delinkventnom ponašanju (Steffensmeier & Feldmeyer, 2006).

3.2.1.3. Ličnost

Telegenov (Tellegen)model, Velikih pet, Ajzenkov (Eysenck) PEN model i Kloningerov (Cloninger) model su modeli putem kojih se vrši proučavanje agresivnog ponašanja. Ovi modeli omogućavaju to proučavanje uz sagledavanje osobina ličnosti. Povezanost između određenih crta ličnosti i agresivnosti je dosta istraživana te je utvrđeno da neke od crta ličnosti kao što su impulsivnost, narcizam, agresivnost i psihopatija (kao osobina ličnosti) istovremeno predstavljaju i psihološke komponente agresivnosti (Ramirez & Andreau, 2006).

Kada govorimo o impulsivnosti, veoma je važnonapraviti distnktinciju između impulsivnog akta i impulsivnosti u smislu psihološkog procesa. Baratov model impulsivnosti podrazumeva tendenciju brzog i neplanskog reagovanja na unutrašnje i spoljašnje nadražaje, bez uzimanja u obzir negativne posledice. Impulsivna agresivnost je, koja jeste najvažniji oblik ispoljavanja agresivnog ponašanja je u pozitivnoj vezi sa deficitom kontrole impulsa. Nekeindividue imaju predispoziciju da na određene životne situacije reaguju besom, te ukoliko je ovakav odgovor udružen sa impulsivnošću, to može voditi ka agresivnom ponašanju (Barrat & Felthous, 2003).

Shvaćena kao crta ličnosti, pomoću agresivnosti kao modela se mogu objasniti razlike u svakodnevnom funkcionisanju ljudi u različitim razmerama.Osnovu agresivnosti čine različiti biološki i socijalni faktori, kao što su trauma iz detinjstva i genetske predispozicije (Caspi, McClay, Moffitt, Mill, Marin, Craig, et al., 2002) i neurološke varijacije (Siever, 2008).Pored toga, u novije vreme se pojavljuje još jedan osnov za agresivno ponašanje, a to je nasilje putem različitih medija (Busman & Heusman, 2006), koja postaje opšti socijalni problem.Osobe kod kojih nalazimo agresivnost kao crt u ličnosti su ubeđena da je agresivno ponašanje delotvorno i efikasno i pretežno određena ponašanja shvataju kao hostilna i kao provokaciju, odnosno imaju agresivni skript a on se usvaja učenjem po modelu (Anderson& Bushman, 2002).

Povezanost samopoštovanja i agresivnosti je u studijama koje su se bavile ovom tematikom, dala različite rezultate. Neke studije ukazuju da je agresivnost povezana sa niskim nivoom samopoštovanja (Buss & Perry, 1992), dok neke ukazuju da je agresivnost povezana sa visokim nivoom samopoštovanja (Baumeister, Smart & Boden, 1996).Verovatno da je do

različitih rezultat došlo usled različitih oblika i mera agresivnosti i preklapanja narcizma i samopoštovanja kod ispitanika koji su učestvovali u navedenim studijama.

3.2.1.4. Kognitivni faktori

Agresivnost se često ispoljava u društvu, u socijalnim situacijama gde se kod nekih osoba uočava sklonost da određene situacije shvate u negativnom kontekstu kada one to zapravo nisu. U tom procesu značajnu ulogu igra hostilnost koju možemo shvatiti kao negativnu evaluaciju ljudi i stvari, a koja se često javlja sa željom nanošenja štete drugima. Kod adolescenata je utvrđeno da je njihovo agresivno ponašanje u korelaciji sa hostilnim reagovanjem na hipotetički zamišljenu situaciju vršnjačkog zlostavljanja (Bellmore, Witkow, Graham, & Juvonen, 2005).

Takođe, oblici mišljenja koje nije funkcionalno kao pogrešna interpretacija nadražaja iz okruženja, moralno rezonovanje koje nije adekvatno i samoopravljanje (Walker, 2005) kao i netačna uverenja, stavovi i mišljenja u vezi socijalnog ponašanja, su povezane sa agresivnim ponašanjem (Chereji, Pinte, & David, 2012). Kada govorimo o agresivnom ponašanju, kognitivni procesi prevladavaju u odnosu na emocije besa u smislu da su značajniji medijatori nego emocija besa kada se radi o ispoljavanju agresivnog ponašanja (Welsh & Gordon, 1991).

U ekspresiji agresivnosti, besa i agresivnog ponašanja uopšte, veoma je važna uloga iracionalnih uverenja (Vukosavljević-Gvozden, Opačić i Marić, 2010). Iracionalna uverenja su negativne, rigidne i ekstremne evaluacije o sebi i drugima koje određuju negativne emocije koje nisu funkcionalne. Sa druge strane, racionalna uverenja su logična, sa potvrdom baziranom na iskustvu, pragmatična, adaptibilna i funkcionalna (Szentagotai & Jones, 2010).

U formiranju agresivnog ponašanja izdvaja se kognitivni faktor koji igra ulogu medijatora, a to je agresivni skript. Agresivni skript je usvojen u ranom detinjstvu a predstavlja događaje iz prošlosti koji se pamte u vidu skriptova ili klastera po kojima se ličnost ponaša i reaguje u socijalnim uslovima. Kada dođe do reaktivacije i/ili aktivacije agresivnih skripti koje su mnogostruke, tada dolazi do agresivnog ponašanja (Huesman, 1988).

Socijalna percepcija i socijalna kognicija su takođe faktori koji su povezani sa agresivnim ponašanjem. Neadekvatna percepcija nadražaja iz socijalnog okruženja, kao i neadekvatno imenovanje emocija koje su izražene kroz facijalnu ekspresiju, može da rezultira pogrešnim

tumačenjem, odnosno kao preteća i hostilna, odnosno može da dovede do agresivnog ponašanja (Crick & Dodge, 1996).

3.2.1.5. Emocionalni faktori

Za lakše razumevanje agresivnog ponašanja potrebno je objasniti kakva je uloga emocija, prvenstveno ljutnje odnosno besa. Bes je psiho-biološki subjektivan osećaj koji varira različitim intenzitetom. On može da se manifestuje u obliku slabe iritacije a takođe može da eskalira do intenzivnog besa i mržnje (Spielberger, Reheiser & Sydeman, 1995), u zavisnosti od situacionog konteksta. Bes je emocija koja se javlja kao odgovor na pretnju ili precepcija pretnje u odnosu na individuu ili grupu, koju je teško kontrolisati u nekim situacijama zbog intenziteta fizioloških procesa u organizmu koje uključuje (Lazarus, 1991). Ukoliko je bes nekontrolisan, može da dovede do agresivnog ponašanja.

Prilikom kontrole besa veoma je važna uloga emocionalne regulacije. Ukoliko bes nema kontrolu on može dovesti do fizičkog, verbalnog ili seksualnog napada. Kada govorimo o kontroli besa, emocionalna kontrola se odnosi regulaciju samih emocija, koja može biti automatska ili kontrolisana, svesna ili nesvesna. Emocionalna regulacija podrazumeva promene u dinamici emocija, u trajanju, na planu doživljenog nivoa ili fiziološkog nivoa. Rezultat emocionalne kontrole može se manifestovati u odbacivanju, intenziviranju ili održavanju emocije. Gros (Gross, 2002) je dao model emocionalne regulacije a koji je potvrđen u praksi. Prema tom modelu postoji razlika između akcija koje se preduzimaju pre, odnosno kognitivna preformulacija i posle agresivnog ponašanja, odnosno strategija supresije. Prilikom procesa kognitivne preformulacije dolazi do menjanja mišljenja u vezi sa određenom situacijom zbog koje je usledio dati emocionalni odgovor, što uzrokuje smanjenjem intenziteta emocija. Sa druge strane, strategija supresije, ekspresije emocija podrazumeva inhibiciju emocionalne ekspresije, tokom njenog trajanja (Gross, 2008).

Većina studija koja je izučavala emocionalnom kontrolom je zahtevala da ispitanici tokom eksperimenta upotrebe ponovnu procenu, odnosno da izvrše promenu načinamišljenja o nadražajima kako bi smanjili negativna osećanja (Ochsner, Bunge, Gross, & Gabrieli, 2002), za razliku od nekih studija u kojima su ispitanici su dobili uputstva da suzbiju agresivne emocije odnosno idu protiv sebe (McRae, Hughes, Chopra, Gabrieli, Gross, & Ochsner, 2010), da realno

procene stimuluse (Hervig, Baumgartner, Kaffenberger, Brühl, Kottlow, Schreiter-Gasser et al., 2007), da se distanciraju od negativnih nadražaja (Kalisch, Wiech, Critchley, Seymour, O'Doherty, Oakley, et al., 2005) ili da koriste suzbijanje i sakrivanje svojih emocija kako neko ko ih posmatra ne bi znao šta osećaju (Levesque, Eugène, Joannette, Paquette, Mensour, Beaudoin et al., 2003). Prema modelu procesa regulacije emocija umetanje regulacije relativno rano u proces generacije emocija izgleda najuspešnije u promeni toka odgovora, kao na primer odvlačenje pažnje i kontrola pažnje (Gross & Thompson, 2007).

3.2.1.6. Mentalni poremećaji

U mentalne poremećaje koji izazivaju agresiju spadaju između ostalih i poremećaji ličnosti, psihotični poremećaji i poremećaji vezani za upotrebu alkohola i psihoaktivnih supstanci.

Agresivno ponašanje je generalno povezano sa psihijatrijskim dijagnozama i to najčešće sa antisocijalnim poremećajem ličnosti. Studije koje su istraživale ovu tematiku ukazuju da su antisocijalni poremećaj ličnosti, psihotični poremećaji i šizofrenija, značajni indikatori agresivnosti (Wallace, Mullen, Burgess, Palmer, Ruschena, & Browne, 1998).

Upotreba alkohola i psihoaktivnih supstanci često znaju da dovedu do različitih poremećaja u ponašanju i kod opšte i kod populacije psihijatrijskih slučajeva (Steadman, Mulvey, Monahan, Robbins, Appelbaum et al., 1998). Upotreba alkohola i alkoholizam dovode do promena u ponašanju, koje se mogu rangirati od manjka samokontrole do nanošenja telesnih povreda (Dodig, Glavina, Janović, Romac i Ugle, 2001). Upotreba psihoaktivnih supstanci dovode do agresivnosti i nasilnog ponašanja iz više razloga: zbog nabavke supstanci ilinovca za plaćanje supstanci, zavisna težnja za stimulacijom i povećavanje agresivnosti pod direktnim dejstvom određenih supstanci.

3.2.1.7. Porodični faktori

U porodične faktore koji utiču na agresivnost spadaju porodična istorija kriminogenog i antisocijalnog ponašanja, konflikti između roditelja, nepotpuna porodica, porodice sa velikim brojem članova, slab nadzor dece, zlostavljanje i zanemarivanje dece, itd.

Porodična istorija kriminogenog i antisocijalnog ponašanja je obrazac ponašanja koji uključuje laganje, krađu, agresivnost, neposlušnost i na kraju nasilje. Ako su navedeni oblici ponašanja karakteristični kod jednog od roditelja, starijeg deteta ili oba roditelja, povećan je rizik da dete usvoji isti obrazac ponašanja (Farrington, 1995) ali i da usvoji shvatanje da je takvo ponašanje, odnosno nasilje zdravorazumsko i nekažnjivo. Kada porodica nije potpuna što podrazumeva odsustvo jednog od supružnika, zabeležen je manji broj slučajeva agresivnog i delikventnog ponašanja u odnosu na onu porodicu u kojoj postoji konflikt između roditelja (Farrington, 2010). Ukoliko je takav konflikt praćen i nasiljem, tada on predstavlja pokazatelj ne samo antisocijalnog ponašanja deteta nego i partnerskog nasilja u kasnijem dobu života (Franklin, Menaker, & Kercher, 2012). Pored ove vrste konflikta, nasilno ponašanje prema vršnjacima je zabeleženo i u slučajevima kada su roditelji nasilni prema deci, pa se dečije nasilno ponašanje objašnjava kao učenje po modelu (Baldry, 2003). Porodični faktori, pored gore navedenih, koji daju doprinos agresivnom ponašanju dece mogu se javiti kod roditeljstva u ranoj mladosti majke, kod dece čiji roditelji upotrebljavaju psihoaktivne supstance i alkohol (Barnard & Barlow, 2006) i kod dece koja odrastaju u porodici gde roditelji malo vremena provode sa njima i ne obraćaju pažnju da detetove emocije (Baldry, 2003). Takođe, indikatori agresivnosti su nezaposlenost, pripadnost nižem soci-ekonomskom statusu, siromaštvo, život u urbanim mestima (Bartels, Hendriks, Mauri, Krapohl, Whipp, Bolhuis, et al., 2018). Faktor koji utiče na antisocijalno i agresivno ponašanje kod dece, pored navedenih, jeste način odgajanja deteta odnosno način vaspitanja. Ukoliko roditelji ne vrše stalni nadzor nad detetom, kažnjavaju ga i manje su angažovani oko njega, veće su šanse da to dete usvoji antisocijalno i agresivno ponašanje (Farrington & Loeber, 1999).

Agresivno ponašanje deteta prema vršnjacima i njegovo negativno raspoloženje premanjima ili zavisnost od vršnjaka se objašnjava vezom između agresivnog ponašanja i roditeljskog odbacivanja. Ona deca koja su odbačena od strane roditelja se više okreću ka vršnjacima i više vremena provode izvan kuće u odnosu na onu decu koja su prihvaćena od

strane roditelja (Rohner, 1984). Ta neprihvaćena deca koja žude za toplinom i žude da pripadaju negde, u cilju zadovoljenja svoje potrebe vremenom dolaze u poziciju zavisnosti od osoba iz svoje okoline. Obzirom da su ta deca generano nezadovoljna i nesigurna, ona to ispoljavaju i prema ljudima koji nisu deo njihovog okruženja. Ovakvo nezadovoljstvo i negativnost nisu u mogućnosti da obezbede deci socijalni odnos sa vršnjacima koji će biti na zadovoljavajućem nivou. Uvažavajući teoriju prihvatanja i odbacivanja, takva odbačena deca na kraju izrastu u nesigurne, nezadovoljne i hostilne osobe (Šurbanovska, 2012).

3.2.2. Socijalni faktori rizika za agresivno ponašanje

Socijalni faktori koji deluju na pojavljivanje agresije su karakteristike izvora frustracije, ponašanje ostalih osoba koje su prisutne u toj situaciji i karakteristike cilja agresije. Karakterne osobine ličnosti kao to su fizički izgled, simpatičnost kao i percipirane namere „provokatora” će uticati na to hoće li neka situacija biti provocirajuća ili neće. Ukoliko se namere provokatora opaze kao agresivne, tada je velika verovatnoća da će biti uzročnik agresivnog ponašanja. Ostale osobe koje se nalaze u toj situaciji veoma su važne za prepoznavanje emocija. Ukoliko te osobe pokazuju negativne emocije kao to je bes i negodovanje onda je veća verovatnoća da i promatrač svoje emocije prepozna kao emociju besa (Žužul, 1989).

Proces koji dovodi do određene agresivne reakcije uvek započinje nekom određenom situacijom. Međutim, osim te situacije postoje faktori koji indirektno deluju na pojavu agresije. Najvažnija grupa tih faktora su tzv. „agresivni znaci”. Berković (Berkowitz, 1978) ih definiše kao nadražaje sredine koji pospešuju pojavu agresije (Žužul, 1989), a to mogu biti filmovi agresivnog sadržaja, gledanje nasilja, oružje, ponašanje žrtve i slično. Pored ovih znakova postoje i spoljašnji motivi za agresivnom reakcijom koji su nezavisni od emocionalnih promena izazvanih situacijom koja je provocirajuća. U svakoj grupi faktora postoji mogućnost da pojedinac percipira neku situaciju kao provocirajuću, te da to bude okidač za agresivnu reakciju.

U novije vreme, kao jedan od faktora rizika za pojavu agresivnosti kod dece jeste uticaj društvenih mreža, koji je poprimio globalne razmere.

4. UTICAJ DRUŠTVENIH MREŽA NA POJAVU AGRESIVNOSTI KOD UČENIKA OSNOVNIH I SREDNJIH ŠKOLA

Različite psihološke teorije i modeli su se bavili pitanjem agresivnosti kod dece i adolescenata, posebno pitanjem zašto oni postaju agresivni. Međutim, nijedan model nije dao potpun odgovor na ovo pitanje, nego predstavljaju samo parcijalnu interpretaciju pojave agresivnosti kod mladih (Nedimović i Biro, 2011). Meta-analiza pokazuje da tri podtipa agresije imaju različite uticaje na adolescente. Na primer, fizička i verbalna agresija imaju jaču povezanost sa eksternalizujućim simptomima (npr. delinkvencija), lošim odnosima sa vršnjacima i niskim prosocijalnim ponašanjem, dok je indirektna agresija više povezana sa internalizacijom problema i visokim prosocijalnim ponašanjem (Card, Stucky, Sawalani, & Little, 2008). Konkretno, verbalna agresija je poprilično toksična za kognitivnu reaktivnost, poput negativnog razmišljanja o samom sebi (Cole, Martin, Sterba, Sinclair-McBride, Roeder, Zelkowitz, et al., 2014).

4.1. Adolescencija i uticaj medija

Period viših razreda osnovne škole i srednja škola je period adolescencije i u tom periodu adolescent želi da traži odgovore na intimna i osetljiva pitanja, koja su karakteristična za taj uzrast, pri čemu odgovore pokušava da nađe u različitim vrstama medija (Burić, 2010). Mladi aktivno traže vršnjake sa sličnim nivoom određenih vidljivih karakteristika ponašanja kao prijatelje (Brechvald & Prinstein, 2011). Teorija međuljudskih privlačenja tvrdi da je sličnost među prijateljima pozitivno povezana sa privlačnošću, bez obzira na stavove, osobine ličnosti ili ponašanja. Ljudi imaju veću opuštenost i ugodnije im je kad se druže sa pojedincima koji su slični sebi pa prema tome, oni imaju najveći potencijal da uspostave prijateljstva (Zhang, Liu, & Zhang, 2020). Sličnost olakšava pojedincima da razmenjuju osećanja i razviju osećaj pripadnosti, smanjujući konflikte kao i povećavajući poverenje (Veenstra, Dijkstra, Steglic, & Van Zalk, 2013).

U poređenju sa decom, adolescenti provode značajno više vremena sa vršnjacima, češće doživljavaju stresne situacije koje uključuju vršnjake i pokazuju povećanu emocionalnu

reaktivnost na stres vršnjaka (Rudolph, 2014). U društvenom smislu, adolescentna tranzicija uključuje sve učestalije i prisnije interakcije s vršnjacima, kao i sve veće oslanjanje na vršnjačke odnose za određivanje samovrednosti (Parker, 2006). Studije su utvrdile da deca koja imaju dobre odnose sa svojim vršnjacima, pokazuju i bolje ocene u školi i generalno pozitivno doživljavaju školu, te su manje usamljena u odnosu na decu koja nemaju dobre odnose sa vršnjacima (Šurbanovska, 2012). Deca koja su nisu komunikativna, koja su stidljiva i kojima treba vremena da se prilagode socijalnim situacijama, obično nisu popularna, usamljena su i nemaju visok nivo samopouzdanja (Eisenberg, Shepard, Fabes, Murphy, & Guthrie, 1998).

Adolescenti takođe pokazuju povećan fokus na status vršnjaka i njihovo odobravanje, uz veći nivo angažovanosti u društvenom poređenju, proceni i povratnim informacijama kako bi se prikupili relevantni podaci od vršnjaka (Butzer & Kuiper, 2006). Uočeno je da i veliki broj mladih osoba modeluje život prema okruženju, odnosno prema članovima porodice i prema prijateljima (Hartup & Stevenas, 1997).

Kao takvi, adolescenti su možda više motivisani da se uključe u društveno nagrađujuće ponašanje i manje skloni da ublaže tu želju racionalnom procenom potencijalnih posledica. U eksperimentalnom radu, adolescenti su pokazali povećanu aktivnost u regionima mozga povezanih sa nagradama i posledično veće preuzimanje rizika, u prisustvu vršnjaka. Adolescenti mogu biti posebno podložni uticaju vršnjaka, jer motivacija za bavljenje vršnjačkim ponašanjem prevazilazi logičko rezonovanje koje može inhibirati takva ponašanja. Upotreba društvenih medija postala je gotovo sveprisutna među adolescentima (Nesi, Choukas-Bradley, & Prinstein, 2018).

Biološke promene povezane sa adolescencijom takođe su u skladu sa povećanim naglaskom na društvenoj motivaciji i odobravanju. Pristup „dualnog sistema“ razvoju mozga adolescenata nagoveštava da se „socioafektivni sklop“ mozga (tj. amigdala, striatum i medijalni prefrontalni korteks), koji je odgovoran za socijalnu kogniciju, emocije i obradu nagrade, može se brže razviti, nego ventromedijalni i lateralni prefrontalni korteks koji su odgovorni za kognitivnu i emocionalnu regulaciju. Tokom adolescencije, hormoni mogu takođe nesrazmerno uticati na neurotransmitterske sisteme unutar ovog „socioafektivnog kola“, povećavajući funkcionalnu osetljivost unutar ovih regija mozga i potencijalno pojačavajući otkrivanje i reakciju na društvene informacije (Somerville, 2013).

Slika 4. Uticaj medija na život mladih ljudi je veoma velik i poprimio je globalne razmere kao to su fotografije „selfija“ (preuzeto sa: www.novosti.rs)

Prethodna istraživanja sugerišu da su vršnjačka iskustva adolescenata potencijalno povezana sanivoom obrazovanja, simptomima mentalnog zdravlja, bolestima zavisnosti, pa čak i smrtnim ishodima i smrtnim ishodima decenijama kasnije (Menting, Van Lier, Koot, Pardini, & Loeber, 2016; Allen, Schad, Oudekerk, & Chango, 2014). Međutim, mladi se sada sve više okreću društvenim medijima kao primarnom sredstvu interakcije s vršnjacima.

„Mediji, kao moćno sredstvo kontrole i manipulacije, putem moćnih mehanizama i tehnika, proizvode stereotipe, koji za rezultat mogu imati stigmatizaciju neke društvene grupe, kao što je etiketiranje. Određene predstave o nekoj grupi, mogu se duboko ukoreniti, ako se učestalo prikazuju putem medija, jer se učestalo i nepekidno ponavljanje neistine vremenom transformiše u ono što je tzv. istina, pogotovu kada se verodostojnost informacije ne može proveriti“ (Jevtić i Vasić, 2015).

U periodu adolescencije, mladi su podložni različitim uticajima, naročito medijima koji njihovoj virtuelnoj stvarnosti konstantno nude heroje ili identifikacione modele (Stojković, 2012). Pored toga, medijski sadržaj je bogat različitim vrstama nasilja, koji se autentično i verodostojno prikazuju snimcima, te opisuju i simuliraju na različite načine (Jevtić i Vasić, 2015). Nasilje koje se ostvaruje ovim putem, putem medija je različito u odnosu na nasilje u realnom svetu po načinu upotrebnih sredstava putem kojih se realizuje. Virtuelno nasilje omogućava anonimnost pa mnogi mladi ne prezaju od njega. Obzirom da je na društvenim mrežama moguće sakriti identitet putem lažnih imena, automatski je omogućeno lažno predstavljanje i komunikacija sa drugim osobama bez fizičke komunikacije. Mnogo je lakše za nasilnika da vrši verbalno nasilje kao anonimno lice nego da to uradi licem u lice (Mandarić, 2012).

Ispitivanje korišćenja društvenih medija među adolescentima može biti posebno važno obzirom na jedinstvene socijalne i biološke karakteristike ovog kritičnog razvojnog perioda. Tokom adolescencije, mladi ljudi žele da reše brojne zadatke u prisustvu vršnjaka, kao što su uspostavljanje i održavanje složenijih, intimnih odnosa vršnjaka, razvijanje kohezivnog sopstvenog identiteta, te težnja za autonomijom od roditelja i drugih odraslih (Cicchetti & Rogosch, 2002).

Društveni mediji, odnosno mreže takođe mogu aktivirati biološke sisteme koji su odgovorni za pojačanu osetljivost adolescenata na socijalne povratne informacije i nagrade i omogućiti adolescentima da eksperimentišu sa emitovanjem različitih aspekata njihove ličnosti, interesa i identiteta u vezi sa seksualnošću, rodnom i rasom ili nacionalnošću. Manje se zna o tome kako karakteristike jedinstvene za društvene mreže doprinose vršnjačkom uticaju. Na primer, digitalna i lična komunikacija značajno se razlikuju po svojoj povoljnosti za merljive interakcije. Iako je komunikacija između lica nužno kvalitativna i uključuje subjektivnu interpretaciju, mnoga onlajn okruženja omogućavaju povratne informacije koje su čisto kvantitativne. Na primer, karakteristika većine alata za društvene mreže je mogućnost da se svide slika, tekst ili drugi podatak, omogućavajući jednostavnu meru odobravanja vršnjaka. Za adolescente koji su posebno prilagođeni vršnjačkom mišljenju, ovaj kvantificirajući društveni odziv može poslužiti kao moćan motivator (Sherman, Payton, Hernandez, Greenfield, & Dapretto, 2016).

U studiji koja je istraživala neuronske korelate gledanja fotografija sa mnogo ili nekoliko lajkova na društvenim mrežama, izvršena je analiza mozga putem magnetne rezonance (*eng.* MRI) u cilju procene ulogu merljive društvene podrške i njenog uticaja na vršnjake, a koja je uključivala ispitanike od 13 do 18 godina. Ova studija naglašava novi i jedinstven način na koji se vršnjački uticaj dešava na društvenim mrežama: kroz kvantitativnu socijalnu podršku. Autori su otkrili da je popularnost fotografije značajno uticala na način percepcije fotografije. Adolescentima se više svidala fotografija - čak i jedna koje prikazuje rizično ponašanje, poput pušenja marihuane ili pijenja alkohola –koja je dobila više lajkova od vršnjaka nego ona koja nije dobila. Ovaj efekat je bio posebno jak za fotografije koje su sami učesnici stavljali na profile. Adolescencija je period u kojem je samoprezentacija posebno važna, uključujući i društvene medije. Prema tome, ovaj značajno veći efekat može odražavati relativni značaj samoprezentacije u odnosu na pružanje povratnih informacija drugima. Neuronski odgovori su se takođe razlikovali prema broju lajkova. Za sve tri vrste fotografija koje su prikazane ispitanicima u eksperimentu, učesnici su pokazali veće moždane aktivnosti za fotografije sa više lajkova. Regioni veće aktivnosti mozga obuhvatali su područja uključena u društvenu spoznaju i društvena sećanja, uključujući prefrontalni korteks i hipokampus (Sherman, Payton, Hernandez, Greenfield, & Dapretto, 2016).

Bihevioralni i psihofiziološki dokazi podržavaju ideju da se ljudi generalno ponašaju tako da oni koji opažaju određenu situaciju, imaju tendenciju da usklade svoje postupke i senzorna iskustva u sinhronizaciji sa onima koje opažaju. Tako opažači postaju fiziološki uzbuđeni i kada direktno primaju bol i kada nekoga drugi vide u bolovima, a nesvesno oponašaju izraze lica i akcije onoga koga opažaju (Zaki & Ochsner, 2009).

Razlog uključivanja mladih u društvene mreže jeste osećaj da negde pripadaju i da ih neko prihvata, što utiče na njihov psihosocijalni razvoj. U stresnim životnim okolnostima, socijalna i materijalna podrška prijatelja je veoma važna. Međutim, prijateljstvo na društvenim mrežama ima manji kvalitet u odnosu na tradicionalno prijateljstvo koje ima više međuzavisnosti, razumevanja, podrške, širinu i dubinu (Alić, 2010). Društvene mreže i njihova stalna upotreba su istisnule pravu interakciju adolescenta sa svojim vršnjacima i porodicom, te su na taj način jake veze zamenjene onim slabim vezama (Marczi, 2014), koje karakterišu površni,

neredovni i lako salomivi odnosi (Kraut, Patterson, Lundmark, Kiesler, Mukopadhyay, & Scherlis, 1998).

*Slika 5. Mladi danas više vole da se dopisuju puttem mobilnih uređaja nego da razgovaraju licem u lice
(preuzeto sa: www.tech-lifestyle.com)*

Deca i mlade osobe koja još nisu završila svoj psihofizički razvoj i kojima je potrebno da izgrade svoj pogled na svet i određene stavove u vezi sa tim, su veoma izloženi uticaju vršnjaka sa društvenih mreža. Oni na taj način mogu stvoriti pogrešnu percepciju o svetu oko njih (Valkenburg & Piotrowski, 2017). Obzirom da se na profile društvenih mreža može staviti sadržaj po izboru korisnika, tada je identitet nejasan jer nisu definisane mnoge karakteristike ličnosti i društvene uloge koje ljudi imaju u materijalnom svetu, pa su te karakteristike zamenjene u virtuelnom svetu transformacijom, maskiranjem, zamenom polova, lažiranjem, skrivanjem, ulepšavanjem, krađom i problemom održive privatnosti (Miloradović, 2010).

4.2. Društvene mreže i agresivnost

Agresija je široko rasprostranjena u vršnjačkim grupama. Espelage i saradnici (Espelage, Holt, & Henkel, 2003) otkrili su postojanje velikih efekata grupa vršnjaka i njihovjak uticaj napodstrekivanje fizičke borbe adolescenata (fizička agresija) i maltretiranja (verbalna i indirektna agresija). Slično tome, istraživanje zasnovano na analizi društvenih mreža takođe je potvrdilo njen uticaj na agresiju (Logis, Rodkin, Gest, & Ahn, 2013; Molano, Jones, Brown, & Aber, 2013; Laninga-Wijnen, Harakeh, Steglich, Dijkstra, Veenstra, & Vollebergh, 2017).

U poređenju sa direktnim oblicima agresije, proces uticaja je veći za indirektnu agresiju. Prijateljstvo pruža potencijalni kontekst za indirektnu agresiju (Kawabata et al., 2012), jer takva agresija (npr. širenje glasina preko društvenih mreža) posebno zavisi od društvenih mreža. Empirijske studije pružile su dokaz za ovu tvrdnju. Espelage i saradnici (Espelage et al., 2003) su otkrili da su konteksti vršnjaka pokazali više varijacija u nefizičkoj agresiji. Indirektnu agresiju mladih pozitivno su predviđali indirektno agresivni prijatelji (Werner & Crick, 2004). Na nivou društvenih mreža, istraživači su takođe prijavili značajne efekte uticaja indirektna agresije (Dijkstra, Berger, & Lindenberg, 2011).

Drugi primarni fokus agresije su razlike u polovima. Opšte je poznato da se procesi agresije razlikuju kod dečaka i devojčica (Tapper & Boulton, 2004). Posebno je dobro dokumentovano da je fizička agresija među dečacima veća nego kod devojčica, dok su razlike u polovima u verbalnoj i indirektnoj agresiji mnogo dvosmislenije. U poređenju sa devojčicama, verovatnije je da će dečaci usvojiti otvorenije agresivno ponašanje, poput udaranja, udaranja i tuče. Razlike između dečaka i devojčica u pogledu fizičke snage, prednosti muškaraca, instrumentalnih i izražajnih uverenja u agresivno ponašanje i društvena očekivanja, doprinose boljem objašnjavanju takvih rezultata (Zhang, Liu, & Zhang, 2020). U uzrastu od 11 do 12 godina dečaci češće ispoljavaju fizičku agresiju dok devojčice češće ispoljavaju indirektnu agresiju (Lagerspetz, Björkqvist, & Peltonen, 1988). Sa jedne strane, devojčice razvijaju verbalne i socijalne veštine brže od dečaka, što čini ranije da devojčice razvijaju indirektno agresivne strategije. Sa druge strane, češće i bliže prijateljske veze kod žena čine indirektnu agresiju još bolnijom (Zhang, Liu, & Zhang, 2020). Studije koje su se bavile ovim problemom takođe su uočile da devojčice više primenjuju vršnjačko nasilje nego druge oblike agresije i češće budu meta vršnjačkog nasilja (Crick, Ostrov, & Kawabata, 2007). Preispitujući studije drugim

metodama, čini se da su devojčice ranjivije zbog nefizičke agresije koje prijatelji ispoljavaju prema njima. Kada prijatelj loše govori o drugima, veće je verovatnoća da će devojke učestvovati, jer se plaše da će postati sledeća meta koja će pretrpeti isključenje ili glasine i ogovaranje (Werner & Crick, 2004). Pored toga, devojke imaju tendenciju da osećaju više empatije i pokazuju reciprocitet prema prijateljima (Rose & Rudolph, 2006), što povećava njihovu verovatnoću da usvoje ponašanje prijatelja. Devojčice razvijaju verbalne i socijalne veštine ranije i spretnije od dečaka, pa je, čini se, devojčicama lakše da nauče verbalne i indirektne agresivne strategije od svojih prijatelja. Verner i Kriksu dokazali da je indirektna agresija prijatelja predvidela indirektnu agresiju devojaka, koja se nakon toga javila kao posledica (Werner & Crick, 2004).

Za istraživanje teorije homofilije neophodan je longitudinalni dizajnsa svojstvima pojedinca (npr. agresija) i odnosima sa drugim pojedincima (društvena mreža). Kako će se analizirati takvi mrežni podaci najviše zavisi od pouzdanih izveštaja o ta dva procesa. U postojećim longitudinalnim studijama, istraživači su usvojili pristup tabele za nepredviđene slučajeve (Kandel, 1978), agregirani pristup ličnoj mreži (Kirke, 2004) i pristup modeliranju strukturalnih jednačina (Werner & Crick, 2004) za analizu podataka. Ovi pristupi prate sličan dvostepeni postupak, koji objedinjuje mrežne podatke u prvoj fazi i zatim analizira sažete statistike u drugoj fazi. Kako bi se prevazišli nedostaci, razvijen je stohastički model aktera nanivou kompletne društvene mreže, koji je implementiran u simulacionom istraživanju za empirijske mrežne analize (SIENA). Takav model ima za cilj da predstavi dinamiku mreže na osnovu uzdužnih podataka i ispita faktore koji pokreću dinamiku prijateljstva (Snijders, Van de Bunt, & Steglich, 2010). Priroda „zasnovana na glumcima“ znači da evoluciju mreže organizuju pojedini akteri koji mogu stvoriti, održavati i prekinuti veze sa drugim pojedincima (Ripley, Snijders, Boda, Voros, & Preciado, 2016). Ovom metodom je bilo manje od deset objavljenih radova o dinamici prijateljstva na agresivno ponašanje. Ovi empirijski nalazi, međutim, nisu bili u potpunosti konzistentni zbog primene različitih merenja, oblika agresije, uzoraka iz različitih kultura i tako dalje. Generalno, značajni efekti uticaja prijateljstva na pojavu agresivnog ponašanja pronađeni su u većini studija SIENA. Prema dobijenim podacima, iako se agresija uopšte ne ohrabruje, agresivni adolescenti su i dalje dobijali zahteve za prijateljstvo od slično agresivnih vršnjaka i od šireg spektra tinejdžera. Prvi odgovara efektima odabira, dok drugi odgovara efektima privlačenja. Ova dva efekta su obično uključena u analizu društvenih

mreža. Istraživanje je otkrilo da adolescenti agresivne vršnjake smatraju popularnim i kul (Rodkin, Farmer, Pearl, & Acker, 2006). Međutim, istraživanje pomoću SIENA koja je kontrolisala i druge efekte (npr. slično-agresivne i iste polne sklonosti) pokazuje mešovite rezultate u različitim oblicima agresije. Prvo, značajna sklonost fizički agresivnim vršnjacima pronađena je u dve studije (Rulison, Gest, & Loken 2013; Shin, 2017). Objašnjeno je da je fizička agresija pristup kako bi se postigao napredio i održao visok status među vršnjacima (Zhang, Liu, & Zhang, 2020). Međutim, takva preferencija prema fizički agresivnim vršnjacima izostaje u istraživanjima čiji je uzorak ispitanika bio iz Čilea (Dijkstra, Berger, & Lindenberg, 2011; Dijkstra & Berger, 2018) i Sjedinjenih Američkih Država (Kornienko, Dishion, & Ha, 2018).

Veb lokacije za društvene mreže poput Facebooka su izuzetno je svestrane i omogućavaju korisnicima da razmenjuju informacije o njima, prate i komuniciraju sa prijateljima i vršnjacima (Subrahmaniam, Reich, Vaechter, & Espinoza, 2008). Na mrežama kao što su Facebook i MySpace, studenti postavljaju fotografije, statuse i različite „postove“ na takozvanom „zidu“ kako bi predstavili sebe (Michikyan & Subrahmanyam, 2012). Ova onlajn prezentacija sebe na društvenim mrežama ne bude često autentična. Korisnici društvenih mreža često stavljaju estetski prijatne i izvesnim kompijuterskim alatkama poboljšane fotografije. U studiji koja se bavila ovom tematikom, iz odgovora učesnika, istraživači su zaključili da profili korisnika MySpace-a uključuju odabrane aspekte korisnika, odnosno njihovu idealizovanu i stvarnu ličnost (Manago, Graham, Greenfield, & Salimkhan, 2008). Kada se modeluje fejsbuk profil, možemo selektivno da pokažemo one aspekte selfa, za koje smatramo da će se svideti drugima, a zapravo kreiramo idealnu sliku sebe, onako kako želimo da nas drugi vide. Psihološke studije pokazuju da dolazi do širenja zenica dok gledamo sopstveni profil, kao i do prijatnih osećanja, koja utiču na povećanje samopouzdanja. Takođe, prijatne emocije izazivaju i pozitivne reakcije drugih ljudi na naše postove. Sa svakim lajkom određenog posta, fotografije, usluge ili proizvoda, specifičnog brenda, mi dajemo informacije o sebi. Kada bismo pratili sve aktivnosti prosečnog korisnika Fejsbuka, mogli bismo da napravimo psihološki profil te osobe. Mogli bismo da spoznamo njegove potrebe, interesovanja, sistem vrednosti, pa čak i neke karakterne osobine (Šarenac, 2016). Sa druge strane, ustanovljeno je da odrasle osobe sa nižim samopoštovanjem su se predstavljale na mreži kako bi prevarile, uporedile i impresionirale druge (Michikyan, Subrahmanyam, & Dennis, 2014; Harter, Bresnick, Bouchey, & Whitesell, 1996).

Najproblematičniji momenat pri korišćenju društvenih mreža jeste ta „iluzija idealnog”. Svi oni sadržaji koji se postavljaju na društvene mreže, u prvom redu fotografije, predstavljaju se drugačije nego što to zaista jesu. Svi ti sadržaji, uključujući i pisan oblik, formiraju određenu sliku među korisnicima kako je potrebno fizički izgledati, šta nositi od garderobe, kako se ponašati i kakav treba biti način života, što rezultuje slikom koja se razlikuje od realnog života. Sve ono što je drugačije od nametnute slike se smatra neprihvatljivo i tu nastaje okidač za brojne negativne reakcije okoline. Obzirom da društvene mreže daju mogućnost komentarisanja i izražavanje osećanja, kao i razmenu stavova, nekim mladima, kako nema direktnog kontakta, ovo može biti lakši način da unaprede svoj socijalni aspekt ličnosti (Keen, 2010). Drugima, međutim, ukoliko im se osoba ili sadržaj koji je postavila na društvenu mrežu ne sviđa, to može biti povod za ispoljavanje agresivnog ponašanja. To agresivno ponašanje se može izraziti putem emotikona mržnje ili tuge, čime se osobi daje do znanja da njen sadržaj nije prihvaćen, ili do komentara koji mogu biti negativno progresivnog karaktera, sve do ispoljavanja agresivnog i društveno neprihvatljivog ponašanja.

Mladi danas provode oko dva sata razgovora sa prijateljima putem medija kao što su WhatsApp ili Snapchat i više od jednog sata dnevno na društvenim mrežama tipa Facebook, YouTube i Instagram, pri čemu je to mnogo više vremena u odnosu na gledanje emisija, serija ili filmova na televiziji ili na mreži (97 minuta) ili na igranje igrica (75 minuta). Mladi najmanje vremena provedu u čitanju knjiga (35 minuta). Za njih je veoma važno da ono što rade i postavljaju na mrežu bude odobreno od strane okruženja i njihova mogućnost da utiču na to isto okruženje (Valkenburg & Piotrowski, 2017). Na ovaj način generacije mladih, koje odrastaju na modernim tehnologijama, gube na učenju socijalnih veština koje su im potrebne u stvarnom životu. U situacijama koje zahtevaju živi kontakt potrebno je brzo reagovanje za njega opet iskustvo. Mladi koji komuniciraju izričito elektronskim putem imaju nisku toleranciju na frustraciju, izbegavaju neprijatnosti i konflikte po svaku cenu, jer ne poseduju veštine potrebne za razrešavanje konfliktnih situacija, a koje vode razvoju ličnosti. Na ovaj način mnoge razvojne sposobnosti i veštine mogu ostati nedovoljno razvijene, kao na primer bazične sposobnosti za obradu emocija. Često se dešava da, komentarisanje postova, ima za jedini cilj prажnjenje nagomilanog besa i agresije. Osobe koje to rade, ne obrađuju nezdrave emocije nego ih projektuju na druge osobe i često ne osećaju smanjivanje tenzije, s obzirom da druga strana odgovara nerazumevanjem, čime se generiše čitav lanac negativizma i mržnje. Putem neverbalne

komunikacije mladi nisu u mogućnosti da razumeju neverbalne poruke kao i usklađenost neverbalne i verbalne komunikacije, pa ne uspevaju da prepoznaju pravu nameru poruke (Šarenac, 2016).

Oblici agresivnog ponašanja kod školske dece se obično ispoljavaju u njegovim odnosima sa roditeljima, nastavnicima, odnosno bilo kojom vrstom autoriteta i naravno sa vršnjacima (Šurbanovska, 2012).

Nasilje je danas mnogo drugačije nego što je bilo pre desetak godina. Upliv društvenih medija u društveni život adolescenata stvorilo je potpuno novo okruženje za zloupotrebe. Nasilje koje je gotovo nemoguće obuzdati, čak i kada tinejdžeri menjaju škole ili gradove, dok anonimnost na mreži pomaže u zaštiti identiteta nasilnika (Leung & Bascaramurty, 2012). Kako se interakcije vršnjaka među adolescentima sve više dešavaju putem društvenih medija, rastuće je interesovanje za vršnjačku viktimizaciju. U stvari, mrežna viktimizacija odnosno sajber viktimizacija, sajber agresija ili „cyberbullying” bila je jedna od najopširnijih istraživanih tema na polju korišćenja društvenih medija i odnosa s vršnjacima. Sam naziv mrežna viktimizacija jeste pojam koji obuhvata čitav niz različitih akata agresije na društvenim mrežama. Uz to, potencijalno razorni efekti agresivnog ponašanja na društvenim mrežama, privukli su pažnju šire javnosti, kada su emitovane vesti o samoubistvima tinejdžera (Nesi, Choukas-Bradley, & Prinstein, 2018).

Putem društvenih mreža se izražava verbalna agresivnost. Verbalna agresivnost se smatra agresivnim oblikom komunikacije koji rezultira destruktivnim efektima u međuljudskim odnosima (Bekiari, 2014). Istraživanje kompletne analize društvenih mreža zaključilo je da je agresivnost uglavnom izražena usmeno ili indirektno. Pored toga, ustanovljeno je da se agresivnost može proširiti društvenim mrežama, jer deca imitiraju vršnjake i njihovo agresivno ponašanje (Faris & Felmlee, 2011). Što se tiče verbalne agresije, istraživanja su izvestila da je imati veći broj prijatelja na društvenoj mreži pozitivno povezano sa verbalnom agresijom (Wang, Iannotti, & Nansel, 2009).

Slika 6. Vršnjačko nasilje u doba društvenih mreža počinje uglavnom u školskom okruženju (preuzeto sa: www.talas.rs)

Zlostavljanje putem interneta ili „cyberbullying“ je naziv za svaku vrstu komunikacije putem cyber tehnologije koje ima negativan uticaj. Ovo je vid nasilja među decom, koji se ostvaruje putem Interneta ili mobilnog telefona, gde su i napadač i žrtva maloletna deca. Osim ove vrste nasilja, „cyberbullying“ podrazumeva i virtualno zlostavljanje, nasilje i zlostavljanje preko Interneta i mobilnog telefona, kao što su i-mejl, instant poruke. To je vid agresije kao i svako drugo nasilje, koje ima za cilj da uzrokuje štetu i stres, repetitivnog je karaktera (na primer jedan i-mejl može biti poslat na stotine različitih adresa) i dešava se između individua čiji odnos karakteriše neravnoteža moći (Kowalski, Giumetti, Schroeder, & Lattanner, 2014). Ova neravnoteža moći može odražavati razlike u fizičkoj snazi ili socijalnom statusu, a takođe može odraziti razlike u tehnološkoj ekspertizi (Whittaker & Kowalski, 2015). Ova vrsta nasilja je dominantan oblik nasilja u školi (Kodžopeljić, Smederevac i Čolović, 2010).

Razlikuju se dve vrste „cyberbullying“-a:

- ❖ direktan napad i
- ❖ napad preko posrednika.

Direktan napad podrazumeva kada nasilnik šalje uznemirujuće poruke i-mejlom, mobilnim telefonom ili putem društvenih mreža, kada ukrade ili promeni lozinku za i-mejl ili nadimak na društvenoj mreži, objavljuje privatne podatke ili neistine na nekoj stranici na internetu, društvenoj mreži ili blogu i kada šalje uznemirujuće slike i-mejla ili MMS poruka na mobilnom telefonu, kada osoba postavlja ankete o žrtvi putem interneta, šalje viruse na i-mejl ili mobilni telefon, šalje pornografiju i neželjenu poštu na i-mejl ili mobilni telefon, te se lažno predstavlja kao drugo dete (Bijelić, 2010).

Napad preko posrednika događa se kad počinitelj napada žrtvu preko treće osobe, koja toga najčešće nije svesna. Često se dešava da dete sazna lozinku drugog deteta za njegovu i-mejl adresu ili nadimak na društvenoj mreži, te onda šalje uznemirujuće poruke njegovim prijateljima, ostavlja neadekvatne poruke na blogu, forumu ili na društvenoj mreži. Dalje, napadač može staviti i oglas seksualnog ili provokativnog sadržaja u ime žrtve s njenim brojem telefona ili adresom. Na taj način dete postaje žrtva i može doživeti mnoge neprijatnosti, a u krajnjem slučaju i naći se u opasnosti. Nasilje preko posrednika je najopasnija je vrsta elektronskog zlostavljanja jer često uključuje odrasle, među kojima ima mnogo ljudi s lošim namerama (Bijelić, 2010).

Ljubomora je vrlo čest motiv za agresivno ponašanje na društvenim mrežama (Strom & Strom, 2005). Pored toga, neki su izjavili da im virtuelni prostor služi za ispoljavanje stresa i da ne razmišljaju da li će izazvati ozbiljne posledice po žrtvu kada ispoljavaju agresivnost (Shariff, 2008). Adolescenti koji ispoljavaju agresivno ponašanje ne vide kako se oseća i ponaša osoba kojoj je pričinjena šteta, kao ni moguće posledice takvog ponašanja, čime zadržavaju emocionalnu distancu i pokazuju manjak empatije (Ovejero, Yubero, Larrañaga, & Moral, 2015).

Definitivno je da problem uticaja društvenih mreža na pojavu agresivnosti kod mladih veoma kompleksan. Pored svega do sada navedenog, uočeno je takođe postojanje „efekta dezinhibicije na mreži“, odnosno ideje da karakteristike mrežnog okruženja stvaraju kontekst u kojem će ljudi verovatnije reći ili raditi ono što ne bi rekli i uradili u „oflajn svetu“. Oni koji vrše nasilje, odnosno ispoljavaju agresivno ponašanje, najverovatnije nisu u stanju da sa žrtvom dođu u kontakt licem u lice, pa se iz tog razloga okreću agresivnijim oblicima viktimizacije na društvenoj mreži, što je fenomen poznat kao „toksična dezinhibicija“. Faktori koji se uzimaju u

obzir pri efektu dezinhibicije na mreži, uključuju anonimnost, nevidljivost, asinhronost i tekstualnost, pored faktora povezanih sa ličnošću (Lapidot-Lefler & Barak, 2012).

Anonimnost se smatra glavnom odrednicom dezinhibicijskog ponašanja. Faktor neidentifikovanosti odnosi se na realno stanje nepoznavanja mrežnih partnera u smislu identifikacije ličnih detalja, kao što su pol, težina, starost, zanimanje, etničko poreklo, prebivalište, i tako dalje. Neidentifikovanost na socijalnoj mreži omogućava upotrebu stvarnih imena, dok su osobe relativno anonimne, a drugi identifikacioni detalji ostaju skriveni. Suprotno tome, licem u lice ljudi mogu izbeći otkrivanje imena, a ipak biti prepoznati po svom izgledu ilinekoj drugoj važnoj ličnoj karakteristici. Nevidljivost utiče na dezinhibiciju ponašanja u komunikaciji putem Interneta i van mreže. Iako su anonimnost i nevidljivost nesumnjivo povezane, one su dve različite promenljive. S obzirom na to da komunikacija putem računaraobično uključuje nevidljivost, te je kao i većina interpersonalne komunikacije na mreži tekstualna, podstiče jedinstven oblik društvene prisutnosti koji je definisan stepenom percepcije, svesti, prepoznavanja ili priznanje drugih. Nevidljivost čini nebitne stereotipe i predrasude vezane za pol, starost, boju kože, fizičke osobine (npr. težina, visina i opšti izgled), stigmatizirajuće ponašanje (npr. mucanje) i fizička i senzorna oštećenja. Virtuelni prostor omogućava korisnicima da kontrolišu nivo društvenog prisustva i samim tim, stepen intimnosti, odnosno da kontrolišu dužinu trajanja vidljivosti ili nevidljivosti tokom društvenih interakcija korišćenjem ili nekorisćenjem slika, veb kamera i video zapisa (Lapidot-Lefler & Barak, 2012).

Odsustvo vidljivosti i jedinstveni oblik društvene prisutnosti svojstvene internetskoj komunikaciji ubrzavaju procese dezinhibicije na mreži zbog smanjene međuljudske perspektive vidljivosti znakovne komunikacije. Selektivna upotreba fotografija i filmova značajno doprinose upravljanju utiscima i prijateljskim odnosima na mreži (Suler, 2004).

Kako veb kamere ne pružaju dovoljno informacija o izrazima lica i ne pružaju takve vrste informacije koje se daju direktno kontaktom sa očima osobe sa kojim imamo komunikaciju, čak i kada komunikacija uključuje vidljivost, kontakt očima i dalje može da izostane (Barak, 2007). Veb kamere mogu omogućiti vidljivost, ali ne osiguravaju kontakt očima tokom interakcija. Dakle, vidljivost i kontakt očima su dva različita faktora, koji svaki utičuna međuljudsku komunikaciju ali na drugačiji način. Dinamika komunikacije kontaktom očima uveliko utiče na emocije kao što su poverenje, sigurnost, sramota, konfuzija, iskrenost, opomena i moljenje.

Činise da odsustvo kontakta očima ima brojne, dalekosežne emocionalne i bihevioralne efekte na interpersonalu na mreži komunikacija uopšte i verovatno, na efekat dezinhibicije na mreži (Lapidot-Lefler & Barak, 2012).

Mnoge jedinstvene karakteristike internet komunikacije utiču na iskustvo u sajber prostoru uopšte, pri čemu se ističe generisanje dezinhibicijskog efekta. Identifikovano je nekoliko faktora koji su uključeni ili u kreiranje ili u modelovanje efekta dezinhibicije na mreži. Pored dominacije osećaja anonimnosti, nevidljivosti i nedostatka kontakta očima to su tekstualnost i asinhronost (Lapidot-Lefler & Barak, 2012).

Obzirom da je problem uticaja društvenih mreža na ispoljavanje agresivnosti vrlo kompleksan, u sagledavanju ove pojave potrebno je dodati da faktori kao što sustavovi i percepcije realnog sveta koji okružuju decu uzrokovano izloženosti medijskom nasilju i stepen tolerancije dece na nasilje i na agresiju u realnom životu, igraju veliku ulogu u ispoljavanju agresivnog ponašanja. Definitivno je da ukoliko je dete stalno izloženo nasilnim sadržajima percipira u stvarnom svetu agresivnost kao normalnu pojavu i kao društveno prihvatljivo ponašanje. Pored toga, agresivni pojedinci doživljavaju medij kao realnost pa imitiraju takvo ponašanje u stvarnom životu.

4.3. Posledice agresije putem društvenih mreža

Posledice za decu koje su žrtve elektronskog nasilja su brojne. Zlostavljanje putem društvenih mreža može izazvati više štete po žrtvu nego kada bi ona bila tradicionalno zlostavljana, zbog fluidnosti i učestalosti ovakvog ponašanja uzrokovano tehnologijom, jer se ono može pojaviti u bilo koje vreme i bilo gde. Mnoge studije su utvrdile da deca koja su žrtve agresivnog ponašanja od strane vršnjaka preko društvenih mreža, imaju tugu, depresiju, anksioznost (Raskauskas & Stoltz, 2007), nisko samopoštovanje, loše socijalno prilagođavanja, suicidalne ideje (Bhat, 2008), lošu koncentraciju, loš akademski učinak, suicidalne ideje, emocionalne probleme, glavobolje, ponavljajuće stomachne bolove, probleme sa spavanjem i osećaj nesigurnosti u školi, dok je nasilnik bio povezan sa hiperaktivnošću, problemima u ponašanju, niskim prosocijalnim ponašanjem i redovnim zloupotrebom alkohola i duvana (Garaigordobil & Martínez-Valderrey, 2016). Pored toga utvrđeno je da 32% žrtava ima

simptome stresa nakon incidenta, 31% žrtava su izjavili da su vrlo uzrujani, 19% da su vrlo povređeni, a 18% da su veoma uzrujani i povređeni (Finkelhor, Mitchell, & Wolak, 2000). Pored toga, žrtve su izbegavale korišćenje Interneta, i osjećale se se razdražljivo, pa su zbog toga su gubile interes za druge aktivnosti (Mason, 2008).

*Slika 7. Posledice agresije na društvenim mrežama na dete mogu biti mnogobrojne
(preuzeto sa: www.decjisajt.rs)*

Prijavljene stope prevalencije sajber nasilja su različite u različitim studijama, u zavisnosti od toga kako je ova vrsta nasilja definisana, vremenskih parametara (da li se nasilje dogodilo pre dva meseca, prošle godine, itd.), uzrasta ispitanika, zemlje u kojoj je vršeno istraživanje i formata odgovora koji se koristi za klasifikaciju uključenosti u nasilje. Međutim, u većini studije se ta stopa kreće od 10% do 40% (Kowalski et al., 2014; O'Brennan, Bradshaw, & Sawyer, 2009). Prema studiji koja je objavljena u časopisu Canadian Medical Association Journal, samoubistvo je drugi vodeći uzrok smrti među mladima, uzrasta od 10 do 19 godina; stopa samoubistava među ženama u porastu je u poslednjih 30 godina, dok se stopa među mladim muškarcima smanjuje. Podaci koje je objavila „StatisticsCanada“ pokazuju da je 69 žena

u dobi od 10 do 19 godina izvršilo samoubistvo 2009. godine, a na svako samoubistvo se procenjuje da ima čak 20 pokušaja (Leung & Bascaramurty, 2012).

Jedna studija koja je istraživala nasilje na društvenim mrežama je registrovala da se 22% učesnika izjasnilo da su bili napadnuti najmanje jednom tokom poslednjih godinu dana a 14% ih je izjavilo da su napastvovali druge najmanje jednom u protekloj godini, na društvenim mrežama. Najčešćedruštvene mreže koje su ljudi prijavljivali da postaju žrtve elektronskog zlostavljanja bili su Twitter (12,0%) i Facebook (11,4%). Zaostajali su YouTube (4,7%), a sobe za ćaskanje retko su prijavljene kao mesto održavanja viktimizacija elektronskog zlostavljanja (2,1%) (Whittaker & Kowalski, 2015).

Slika 8. Manifestacija zlostavljanja i agresivnog ponašanja se na žrtvi može primetiti kroz fizičko zdravlje i školska postignuća (preuzeto sa: www.mi-lorenteggio.com)

Manifestacija zlostavljanja i agresivnog ponašanja se na žrtvi može primetiti kroz fizičko zdravlje i školska postignuća. Deca koja su žrtve će bežati iz škole, smanjiće se njihova školska postignuća, biće osetljiviji na bolesti, a u nekim slučajevima će ta deca završiti u zatvoru ili

odustati od škole (Bhat, 2008) Što se tiče ponašanja dece koja su žrtve oni mogu razviti poremećaje uishrani, pribegavati nasilju, a mogu postati zavisni narkomani. Pored toga, efekat ovakve vrste nasilja se može manifestovati kasnije, u odrasloj dobi, kroz depresiju i manjak samopoštovanja (Mason, 2008).

Osobe koje vrše nasilje, odnosno iskazuju agresivno ponašanje prema drugima putem društvenih mreža, takođe imaju velik rizik za doživljavanje štetnih posledica, uključujući depresiju i suicidalne ideje (Bhat, 2008). Rezultati studije koja se bavila ovom tematikom ukazuje da je 39% zlostavljača na Internetu imaju odličan uspeh u školi, da njih 27% iskazuju delinkventno ponašanje, a da njih 32% često upotrebljavaju neke supstance, dok ih je 16% vrlo depresivno (Ybarr & Mitchell, 2004).

4.4. Faktori rizika za viktimizaciju agresije

Iako svako dete može postati meta socijalnog maltretiranja, deca koja su izložena većem riziku su često se oni koji se vidno razlikuju od konvencionalnih društvenih normi. Ovo uključuje mlade sa hendikepom u razvoju ili manjkom socijalnih veština, omladinom koja ima pretilu težinu ili preteranu težinu, i mladi koji se identifikuju kao lezbijke, gej, biseksualne ili transrodne (LGBT) (Zablotski, Bradshaw, Anderson, & Law, 2012). Da bi se razumeli kompleksni faktori koji doprinose ispoljavanju agresivnosti, odnosno socijalnom nasilju, potrebna su dalja istraživanja. Na osnovu dosadašnjih istraživanja, može se zaključiti da se osobe koje su pretrpele agresivno ponašanje putem društvenih mreža imaju neke zajedničke osobine kao na primer: imaju manje prijatelja, vršnjaci ih ne vole, imaju jače potrebe za prisnošću i unutar svojih prijateljstvasu pretrpele sukobe i izdaje (Grotmeter & Crick, 1996).

Nekoliko faktora povezanih saaktom ispoljavanja agresije u društvu preklapa se s onima povezanim sa fizičkim i verbalnim oblicima maltretiranja(Brendgen, 2012). Na primer, razdražljivi temperament, poteškoće u upravljanju jakim emocijama i sklonost pripisivanju neprijateljskih namera, odnosno hostilnost, povezani su sa reaktivnim oblicima maltretiranja bilo koje vrste (Crick, Grotmeter, & Bigbee, 2002). Pored toga, socijalni faktori, poput niskog nivoa podrške porodice i izloženosti nasilju u porodici i zajednici, povezani su sa svim oblicima vršnjačkog nasilja i agresivnosti(Pepler, Jiang, Craig, & Connolly, 2008).Iz razvojne perspektive,

rana adolescencija i prelazak u srednju školu predstavljaju period povećanog rizika za uključivanje u većinu različitih oblika nasilja (Cillessen & Mayeux, 2004).

Slika 9. Deca koja su česta meta socijalnog maltretiranja mogu da pretrpe ozbiljnije i dugoročne posledice (preuzeto sa: www.dan.co.me)

Obzirom na rasprostranjenost vršnjačkog nasilja, verovatno je da će većina mladih biti izložena ovoj vrsti socijalno agresivnog ponašanja (Crick, Casas, & Nelson, 2002). Iako svaka izloženost nasilju neće rezultirati štetnim efektima, deca koja su česta meta socijalnog maltretiranja mogu da pretrpe ozbiljnije i dugoročne posledice, koje mogu uticati na njihovo socijalno-emocionalno zdravlje i prilagođavanje (Copeland, Wolke, Angold, & Costello, 2013). Sa druge strane, mladi koji se bave društvenim maltretiranjem i agresijom će takođe verovatno doživeti probleme prilagođavanja i druge posledice vezane za njihovo ponašanje. Ovi rizici imaju najveći potencijal među onima koji su uključeni u vršnjačko nasilje i kao meta i kao počinitelji (O'Brennan, Bradshaw, & Sawyer, 2009). Devojke koje su iskusile vršnjačko nasilje u okviru bliskih prijateljstava mogu iskusiti povišen nivo socijalne anksioznosti, socijalnog izbegavanja, usamljenosti, osećaja tuge i problema u ponašanju (Crick & Nelson, 2002).

Upotreba agresije odnosno agresivnog ponašanja koje vrše počinitelji povezano je sa nizom štetnih posledica po njih, uključujući vršnjačko odbacivanje i probleme u ponašanju (Card et al., 2008). Međutim, vršnjačko nasilje se takođe može koristiti kao adaptivna strategija za sticanje društvenog ugleda i priznanja popularnosti (Pellegrini & Long, 2002). Iako se socijalno agresivna omladina često doživljava popularnijom od svojih vršnjaka, socijalni status nije nužno povezan sa snažnim i kvalitetnim prijateljstvima. Blisko prijateljstvo dece koja učestvuju u agresivnom ponašanju prema vršnjacima često karakteriše pojačani sukob i ljubomora i može da rezultira osećajem usamljenosti za žrtvu agresije (Grotzinger & Crick, 1996). Agresivno ponašanje preko društvenih mreža stvara malo novih žrtava i ono je uglavnom novo sredstvo za nanošenje štete žrtvama koje su već trpele agresivno ponašanje tradicionalnim sredstvima. Elektronsko zlostavljanje jeste širi domet maltretiranja izvan školske kapije (Wolke, Lee, & Guy, 2017).

Pokušaji razumevanja i sprečavanja dečije agresije pretežno su vođeni muško orijentisanim modelom sa fokusom na fizičku agresiju. Međutim, deca mogu povrediti svoje vršnjake na suptilnije načine, na primer, putem socijalne isključenosti ili širenja glasina. Ovi oblici agresije su jednako štetni i izazivaju iste fiziološke odgovore na bol kao i fizička agresija (Crick, 1996).

Dokazano je da relativna agresija ima niz negativnih i potencijalno dugotrajnih efekata na žrtve, uključujući izbegavanje u školi, somatske žalbe, anksioznost, depresiju, pa čak i ideju samoubistva. Indirektna priroda agresivnog čina često omogućava agresoru da ostane neidentifikovan, čime se izbegava kontranapad žrtve i neodobravanje drugih vršnjaka ili odraslih. Socijalna agresija i relativna agresija takođe obuhvataju direktno izraženo odbacivanje žrtve i neverbalno ponašanje poput izraza lica prezira. Uprkos malim razlikama, svi ovi termini opisuju visoko srodne konstrukcije (Archer & Coyne, 2005).

Priznanje da se agresija može izraziti različitim sredstvima dodatno jača činjenica da se fizička agresija za većinu dece smanjuje od ranog detinjstva, dok se socijalna agresija povećava (Côté, Vaillancourt, LeBlanc, Nagin, & Tremblay, 2006). Mnoga fizički agresivna deca vremenom povećavaju svoju upotrebu relativne agresije, dok obrnuto izgleda da nije tako. Ove različite razvojne putanje odgovaraju teorijskom modelu agresije koji su predložili Bjoerkqvist i saradnici (Bjoerkqvist, Lagerspetz & Kaukiainen, 1992). Prema ovom modelu, vrlo mala deca ispoljavaju agresiju protiv drugih, pre svega fizičkim sredstvima, zbog nedostatka drugih

izražajnih alata. Kako se razvijaju, verbalne i društvene kognitivne vještine, deca počinju da koriste verbalnu agresiju, isa oko 4 do 5 godina, dodaju relativnu agresiju u svoj repertoar. Pošto relativna agresija može biti jednako štetna kao i fizička agresija sa mnogo manjim rizikom od odmazde, relativna agresija s vremenom postaje primarna strategija (Brengden, 2012).

Stoga otvoren je problem mogućeg pedagoškog delovanja u pravcu prevazilaženja utvrđenih problema i unapređenja vaspitno-obrazovnog rada u našim školama.(Savović, 2004).

5. SPORTSKE AKTIVNOSTI UČENIKA KAO PREVENCIJA AGRESIVNOG PONAŠANJA

5.1. Uticaj sporta na agresivno ponašanje?

Za realizaciju fizičkog vaspitanja i uključivanje mladih u sportske aktivnosti korisno je i potrebno imati uvid u empirijske naučne dokaze da bavljenje sportom ne dovodi do povećanja agresije i antisocijalnog ponašanja, a osim toga, ima i pozitivne efekte u vidu razvijanja prosocijalnog ponašanja. Na teorijskom planu, tvrdnja da bavljenje sportom smanjuje agresivno ponašanje učesnika može se, prema široko rasprostranjenom mišljenju objasniti efektom katarze. Smatra se da redovno učešće u sportu, posebno u agresivnim vidovima sporta, pruža prilike za pražnjenje negativne energije i oslobađanje agresije na socijalno prihvatljiv način, tako da će osoba koja se bavi sportom biti manje agresivna u drugim, vansportskim situacijama.

Međutim, u istraživačkoj literaturi se ističe da ovakva tvrdnja ima malo empirijske podrške (Endersen & Olweus, 2005). Izgleda da empirijski nalazi čak podržavaju suprotnu tvrdnju, da bavljenje sportom može da poveća agresiju i antisocijalno ponašanje među mladima, ukoliko se odgovarajući vaspitni programi i mere ne ugrade u sportske programe i u nastavu fizičkog vaspitanja. Ovakvo negativno delovanje objašnjava se, u okviru teorije socijalnog učenja, time da sport predstavlja kontekst u kojem se prikazuju modeli agresivnog ponašanja. Takvo ponašanje se uči posmatranjem modela. Smatra se prihvatljivim i potkrepljuje se od strane trenera i drugih odraslih (nastavnika, roditelja). Trening u borilačkim veštinama, na primer, zahteva sticanje repertoara agresivnog ponašanja. Vežbanje može pojačavati agresivno ponašanje, ne samo u situaciji treninga i sportske borbe, već i u drugim uslovima. Preterano naglašavanje pobede u sportu može dovesti do toga da se deca u interakciji sa vršnjacima ponašaju kao protivnici i da su manje spremna da pomognu drugome. U nekim sportovima se toleriše varanje u toku sportske igre da bi se ostvarila prednost za tim. Među sportistima se može razviti osvetoljubivost, pa čak i zlostavljanje (na primer, loših igrača) što govori o tome da sport za mlade nije uvek pozitivno iskustvo (Light Shields et al., 2005). Neka istraživanja su pokazala da je moralno rasuđivanje kod sportista na nižem razvojnom nivou nego kod nesportista (Jones, 2005; Lai, Stoll & Beller, 2006; Yeh, 2006), a u nekim istraživanjima (Kavussanu, Seal

& Philips, 2006) konstatovano je da je u toku timske sportske igre (odbojke) antisocijalno ponašanje češće od prosocijalnog.

Autori jedne od retkih longitudinalnih studija u ovoj oblasti, Endersen i Olvej (Endersen & Olweus, 2005) ne samo da nisu našli efekat katarze, već su našli da učešće u sportovima snage vodi povećavanju ili pojačavanju antisocijalnog i nasilnog ponašanja dečaka izvan sporta i da se ovi negativni efekti javljaju vrlo brzo pri početku vežbanja, a ostaju i posle prestanka bavljenja sportom. Endersen i Olvej smatraju da su takvi negativni efekti sporta razlog za ozbiljnu zabrinutost roditelja, profesionalaca koji rade sa mladima, kao i političara.

Suprotno shvatanje, da bavljenje sportom pozitivno deluje na razvoj prosocijalnog ponašanja mladih, bazira se na socijalizaciji vršnjaka, odnosno članova sportskog tima. Druženje sa vršnjacima je za mlade osobe vrlo značajno, odobravanje i prihvatanje od strane vršnjaka utiče na razvijanje samouvažavanja, na školski uspeh, učestvovanje u vannastavnim aktivnostima, na moralni razvoj i socijalno ponašanje. U krugu vršnjaka uspostavlja se ciklus prosocijalnog ponašanja – kada se adolescent ponaša prosocijalno prema vršnjacima, oni mu uzvraćaju takvim ponašanjem (Carlo et al., 1999). Pošto sportske aktivnosti zahtevaju od učesnika timova saradnju, solidarnost, deljenje, uzajamno pomaganje, empatiju – takvo ponašanje bi trebalo da se u većoj meri razvije kod sportista nego nesportista. Druženje u sportskom timu obeshrabruje egoizam i daje priliku za ispoljavanje altruističkog ponašanja. Posmatranjem prosocijalnog ponašanja koje ispoljavaju članovi tima ili trener, mladi sportisti uče takvo ponašanje i biće skloni da ga ispolje, posebno ako je ono na neki način nagrađeno. Takođe, tokom sportskih aktivnosti zahteva se od učesnika da se pridržavaju pravila, uvažavanje autoriteta trenera, sudija i drugih sportskih aktera, poštovanje prava drugih. Sve to doprinosi razvoju samokontrole, istrajnosti, učenju rešavanja sukoba, pregovaranja, sposobnosti stavljanja na tuđe mesto, i razvoju drugih socijalnih veština potrebnih za uspostavljanje dobrih socijalnih odnosa, kao i za izgradnju moralnog karaktera (Gašić Pavišić i Janjetović, 2007).

Neki autori smatraju da je sport povoljan terapijski kontekst u kojem adolescenti sa poremećajem ponašanja mogu naučiti prosocijalno ponašanje. Međutim, naglašava se da sportske aktivnosti, same po sebi, ne obezbeđuju pozitivno delovanje na socijalno ponašanje i moralni razvoj mladih, već je potrebno da se u planove i programe fizičkog vaspitanja i sportske programe uključe elementi etičkog i prosocijalnog vaspitanja i obrazovanja učenika. U svom

radu sa adolescentima koji su imali dijagnostikovan poremećaj ponašanja, McKenney (McKenney, 2001 prema Gašić Pavišić i Janjetović, 2007) je u sportskom terapeutsko-rekreativnom kontekstu primenila program za podsticanje prosocijalnog ponašanja, zasnovan na učenju posmatranjem. Program je uključivao procenu koje ponašanje adolescenta treba menjati, zatim, planiranje procesa menjanja, primenu i evaluaciju planiranih aktivnosti. Program prosocijalnog ponašanja je uključivao: korišćenje specijalnih karata koje su prikazivale korake u ispoljavanju određenog ponašanja; aktivnosti u vidu igre uloga i posmatranje video-snimaka. Rezultati primene ovog programa su potvrdili da u okviru sportskih aktivnosti mladi mogu da se podučavaju prosocijalnom ponašanju, ukoliko za to postoji poseban program.

Sličan zaključak je proizašao i iz eksperimenta sa decom mlađeg uzrasta (5–7 godina) u šestonedeljnom letnjem sportskom kampu (Bredemeier et al., 1986), gde su primenjeni programi za podsticanje moralnog razvoja zasnovani na teoriji socijalnog učenja i na strukturalno-razvojnoj teoriji. Instruktori u ovom kampu su sa decom obrađivali teme koje su se odnosile na pravednost, deljenje, verbalnu i fizičku agresiju, distributivnu i retributivnu pravdu. U grupi gde je korišćen program zasnovan na teoriji socijalnog učenja, instruktor je opisivao situacije u igri tokom koji se javlja određena moralna dilema i poučavao decu ispravnom postupanju, a zatim je potkrepljivao njihovo ponašanje pohvalom i opipljivom nagradom. U drugoj grupi, korišćena je strategija vršnjačkih dečjih razgovora o načinu rešavanja međusobnih sukoba. Obe eksperimentalne grupe su pokazale značajan napredak u završnom testiranju moralnog suđenja, a između dve primenjene strategije nije bilo značajnih razlika u efektima. I istraživanja drugih autora, realizovanih na uzorku adolescenata, potvrđuju da podsticanje moralnog mišljenja u sportskom kontekstu može unaprediti prosocijalno ponašanje mladih sportista (Rutten et al., 2007; Mouratidou et al., 2007). Ističe se da je bitan faktor uspeha u tome recipročan nastavni stil trenera ili nastavnika, kvalitet motivacione klime koju on u timu stvara (klima usmerena na zadatak), kao i prosocijalno i moralno ponašanje trenera, odnosno nastavnika, kao model od kojeg mladi sportisti uče.

5.2. Polne razlike u ispoljavanju agresivnog ponašanja kod sportista

Razlike između mladića i devojaka u socijalnom i moralnom razvoju adolescenata sportista nađene su u jednom od istraživanja iz ove oblasti, koje je imalo za cilj ispitivanje doprinosa organizovanog sporta antisocijalnom i prosocijalnom ponašanju mladih sportista

(odbojkaša i plivača takmičara, uzrasta od 12 do 18 godina). Pokazalo se da ženski timovi imaju viši nivo prosocijalnog ponašanja od muških, da imaju viši nivo moralnog funkcionisanja, niži nivo odobravanja nesportskog ponašanja i manju sklonost ka odobravanju povređivanja protivnika u sportu (Rutten et al., 2007).

Grupa autora (Light Shields et al., 2005) je, takođe, dobila podatke o razlikama između dečaka i devojčica u pogledu etičke relevantnosti ponašanja, stavova i očekivanja mladih atleta (uzrasta od 9 do 15 godina). Nađeno je da dečaci ispoljavaju više lošeg sportskog ponašanja nego devojčice. Oni su spremniji da varaju, da povrede protivnika, prepiru sa sudijama i potsmevaju manje veštima članovima tima. Uprkos tome, devojčice su više priznavale da su se ponašale kao loši sportisti. Istraživači nagoveštavaju da su, možda, devojčice svoje ponašanje strožije procenjivale nego dečaci, zbog toga što se loše ponašanje devojčica u sportu manje toleriše nego takvo ponašanje dečaka. Autori istraživanja naglašavaju da su potrebna dalja istraživanja polnih razlika na tom području.

I u jednom od istraživanja studenata na Tajvanu takođe je utvrđena prednost devojaka u odnosu na mladiće sportiste u pogledu zrelosti moralnog i socijalnog rasuđivanja (Lai, Stoll & Beller, 2006).

Grčki autori (Mouratidou, Goutza & Chatzopoulos, 2007) koji su ispitivali da li posebno dizajniran program moralnog vaspitanja u okviru fizičkog vaspitanja može, nakon primene od šest nedelja, da utiče na moralno rasuđivanje učenika na uzrastu od 11 do 13 godina, postavili su kao poseban cilj ovog istraživanja ispitivanje da li se moralno rasuđivanje razlikuje kod dečaka i devojčica uključenih u sportske aktivnosti. Autori nisu našli polne razlike u moralnom suđenju kod ispitanika. Oni daju sažet prikaz nalaza drugih istraživanja o odnosu između moralnog razvoja i sporta, koja su bila posebno usmerena na utvrđivanje da li postoje razlike u moralnom rasuđivanju između sportista i sportistkinja. Nalazi su kontradiktorni, neki pokazuju da učešće u sportu nema iste efekte na muške i ženske osobe u pogledu moralnog razvoja, ali ima istraživanja u kojima nisu nađene ove razlike. Autori navode da teorija Kerol Giligen može da objasni postojanje polnih razlika ali zaključuju da je ovo pitanje još uvek nejasno i da zahteva empirijska proučavanja.

Gašić Pavišić i Janjetović (2007) su u svojoj studiji došli do zaključka da su adolescenti sportisti oba pola spremniji za saradnju od nesportista i ta razlika je izraženija kod sportista koji učestvuju u takmičenjima visokog ranga. Devojke–sportistkinje imaju izraženiju socijalnu odgovornost nego nesportistkinje. Kod mladića ova razlika postoji samo između nesportista i onih sportista koji su najuspešniji (učestvuju na takmičenjima visokog ranga). U odnosu na brigu za druge, empatiju i agresiju, nema razlike između sportista i nesportista, osim što najuspešniji mladići–sportisti imaju viši stepen brige za druge nego nesportisti. Za mladiće je bavljenje sportom najviše pozitivno povezano sa najvišim stepenom značajnosti, sa spremnošću za saradnju a zatim sa brigom za druge, dok je kod devojaka ova veza takođe značajna, ali manje izražena. Kod devojaka je, takođe, značajna povezanost učešća u sportu i stepena socijalne odgovornosti, što kod mladića nije u toj meri značajno. Zanimljivo je da je briga za druge jače povezana sa sportskim učešćem kod mladića, nego kod devojaka, i da na tu vezu kod mladića ne utiče vrsta sporta (individualni ili timski). Ova razlika se može objasniti time da devojke (sportistkinje i nesportistkinje), imaju viši nivo brige za druge osobe nego što imaju mladići, tako da je u tom pogledu uticaj sporta izraženiji kod mladića. Prema njihovoj studiji agresivnost i bavljenje sportom su negativno povezani i kod mladića i kod devojaka. Na tu povezanost kod mladića utiče vreme provedeno u treniranju tokom nedelje a kod devojaka njihova upešnost u sportu, tj. rang takmičenja na kojem učestvuju. Nalaz da je kod mladića vreme provedeno u treniranju negativno povezano sa agresijom mogao bi značiti podršku shvatanju da učešće u sportu ima efekat katarze, odnosno oslobađanja od agresije.

5.3. Školski sport u prevenciji agresivnog ponašanja

Istraživanja pokazuju da je bavljenje školskim sportom pozitivno povezano sa ukupnim nivoom fizičke aktivnosti dece i mladih i drugim pozitivnim zdravstvenim ponašanjima. Bavljenje školskim sportom može uticati na zdravstveno ponašanje mladih na tri načina:

- 1) obezbeđuje značajnu količinu fizičke aktivnosti,
- 2) odvraća mlade od ponašanja nepovoljnih po zdravlje i
- 3) redukuje izlaganje mladih neadekvatnom okruženju koje može podsticati rizična ponašanja (Patte, Heath, Dowda & Trost, 1996).

Mladi koji se bave sportom manje su skloni zdravstveno rizičnim ponašanjima, imaju bolju fizičku kondiciju, bolje navike u ishrani i zdraviji nutritivni status, u poređenju sa onima koji nisu uključeni u sport (Dowda, Ainsworth, Addy, Saunders, & Riner, 2001).

Fizičko vaspitanje predstavlja osnovu školskog sporta (Andrews, 1998). Školski sport i školsko fizičko vaspitanje su međusobno povezani mnogostrukim i složenim vezama i međusobno se dopunjuju, deleći zajedničke temeljne ciljeve: doprinos zdravlju i skladnom razvoju osobe. Fizičko vaspitanje omogućava učenicima da steknu bazične kretne veštine i neophodna znanja, formiraju pozitivne stavove prema fizičkoj aktivnosti i sportu, pripremajući ih za aktivan način života. Bavljenje školskim sportom omogućava deci i mladima da kroz takmičenja različitog nivoa unaprede svoje motoričke kompetencije, socijalne veštine i samopoštovanje i može predstavljati prelaz ka bavljenju sportom u sportskim klubovima, orijentisanim na postizanje vrhunskog sportskog rezultata.

Školski sport i fizičko vaspitanje jesu značajni faktori koji, pored primarne uloge u prevenciji zdravstvenih problema, mogu biti i jedan oblik mere prevencije nasilja među učenicima u školama, a u krajnjoj instanci, mogu imati značajan uticaj na celokupno unapređivanje sportske kulture od najranijeg uzrasta dece, odnosno učenika. Smatra se da je jedan od značajnijih segmenata sportske kulture etika sporta koja budućim i sadašnjim sportistima daje orijentire za primereno, valjano sportsko ponašanje koje pretpostavlja brojne etičke principe kao što su: uvažavanje i poštovanje protivnika, fer-plej, princip ljubavi prema sportu, princip „važno je učestvovati” nasuprot principu „pobede po svaku cenu”, princip nekorišćenja doping sredstava, princip striktnosti odgovornosti sportiste prema kome je sportista uvek odgovoran za ono što dospe u njegov/njen organizam, borba protiv rasizma u sportu itd. Etički principi koji čine okosnicu etike sporta, poput principa uvažavanja i poštovanja protivnika i fer-pleja, mogu biti transponovani i na kompleksnu oblast brojnih društvenih interakcija u svakodnevnom životu ljudi, pa i na polje društvenih interakcija među učenicima različitog uzrasta, ili na polje društvenih interakcija između učenika i nastavnika (Radenović i Mijatović, 2017).

U okviru školskog sporta, osim učenja brojnih igara i sportova, kao i unapređivanja vlastite fizičke kulture i prevencije zdravstvenih problema, neizostavna je oblast vrednosti, normi, pravila, odnosno pomenutih etičkih principa koji prate svaki sport, igru ili veštinu, a koja

može biti značajna mera prevencije nasilja među učenicima. Princip uvažavanja i poštovanja protivnika, kao i fer-plej, jesu osnovni principi koji se mogu transponovati na polje brojnih interakcija u svakodnevnom životu svih ljudi, a naročito dece, tačnije učenika, koji bi od najranijeg uzrasta trebalo da budu upoznati sa pomenutim principima koji mogu biti jedan vid prevencije nasilja među učenicima (Radenović i Mijatović, 2017).

Radenović i Mijatović(2017) smatraju da je moguće osmisliti specifične programe prevencije nasilja među učenicima u školama koji bi obuhvatali teorijski i praktični deo. Teorijski deo bi činila ne samo relevantna teorijska razmatranja u vezi sa mogućim objašnjenjima pojave nasilja u svakodnevnom životu, pa i u školama već i saznanja o značaju sportske kulture za pojedinca i za društvo, kao i saznanja o značaju etike sporta za pojedinca i za širu društvenu zajednicu. Praktični deo programa bio bi sastavljen od brojnih stvarnih i hipotetičkih primera različitih oblika konflikata, sukoba i nasilja kako u sportu tako i šire, u svakodnevnom životu, a posebno među učenicima i od primera nenasilnog rešavanja konflikata. Programe bi trebalo da osmisli jedan multidisciplinarni tim sastavljen od pedagoga, psihologa i sociologa, ali i stručnjaka iz oblasti fizičke kulture (nastavnici fizičkog vaspitanja, treneri, sudije). Nastavnici fizičkog vaspitanja i treneri bi u okviru nastave fizičkog vaspitanja i u okviru školskog sporta sprovodili programe zajedno sa učenicima, nastavnicima škole i roditeljima učenika. Zbog sve većeg ispoljavanja nasilja u celom društvu, kao i zbog prisustva trenda „normalizacije nasilja”, u svim segmentima društva, predložen program školskog sporta i nastave fizičkog vaspitanja bio ne samo oblik prevencije nasilja među učenicima već jedan od načina unapređenja celokupne sportske kulture i fizičke kulture u najširem smislu. Podsećajući na činjenicu iz istorije fizičke kulture i olimpizma, ukazuju na značaj i uzvišenost sportskih manifestacija: tokom trajanja Olimpijskih igara, antički grčki polisi prekidali su veoma česte ratove i neprijateljstva u tzv. „olimpijskom primirju” baš zbog značaja i uzvišenosti sportskog nadmetanja (Radenović i Mijatović, 2017).

5.4. Sportske aktivnosti učenika kao prevencija agresivnog ponašanja

Sport pomaže pojedincima da se upoznaju i predstave, i obezbede svoje mesto u društvu. Sport je i sredstvo i ima za cilj vaspitanje i obrazovanje pojedinca i društva. Sport ima direktan uticaj na fizičko i duhovno zdravlje pojedinca. Pomaže da ljudi budu mentalno budni, disciplinovani i svesni (Yetim, 2011).

Gano-Overvej (Gano-Overway, 2013) ukazuje da postoji niži nivo nasilništva i viktimizacije tokom nastave fizičkog vaspitanja nego u opštom kontekstu škole. Roman i Tejlör (Roman & Taylor, 2013) otkrili su da je viktimizacija nasilnika povezana sa manjim učešćem na časovima fizičkog vaspitanja i nižim nivoima svakodnevne fizičke aktivnosti. Pored toga, Skarpa i saradnici (Scarpa, Carraro, Gobbi, & Nart, 2012) primetili su da je vršnjačka viktimizacija tokom nastave fizičkog negativno uticala na percepciju učenika o uživanju u fizičkoj aktivnosti.

U kontekstu fizičkog vaspitanja nastavnici mogu biti i jedno i drugo, proaktivni i reaktivni, kada se pojave mogućnosti agresivno ponašanje učenika. Učenici koji su fizički slabi, imaju prekomernu telesnu masu ili se percipiraju kao različiti od uobičajenih muških ili ženskih stereotipa, najčešće su ciljane grupe prema kojima se ispoljava agresivno ponašanje (Ma, 2004; Sullivan et al., 2004), ali sve deca mogu biti izložena riziku.

Kohortno istraživanje poprečnog preseka izvršeno je na 991 dece i adolescenata u dobi od sedam do 17 godina na uzorku od 16 javnih škola u Barrankuilla, Kolumbija, gde je ukupno 65,4% ispitanika imalo je nizak nivo fizičke aktivnosti, dok je indeks zlostavljanja bio 55,6%. Ispitanici koji se nisu redovno bavili fizičkim aktivnostima, imali su veću verovatnoću da budu žrtve školskog uznemiravanja i da ispolje viši nivo opšte agresije. Nadalje, deca i adolescenti ženskog pola koje se nisu redovno bavila fizičkom aktivnošću, imala su manju kontrolu nad svojim osećajima. Autori ove studije zaključuju da u školama treba podsticati fizičku aktivnost da se spreči nasilje i agresivno ponašanje učenika (Herazo-Beltrán et al., 2019).

Nekoliko istraživanja realizovanih na teritoriji Republike Srbije, na uzorcima naših učenika potvrdilo je da bavljenje sportom može imati značajne koristi po mentalno zdravlje, u vidu izraženijeg prosocijalnog ponašanja, manje agresivnosti i pozitivnijeg self-koncepta dece i mladih koji se bave sportom u poređenju sa vršnjacima-nesportistima (Gašić-Pavišić i Janjetović, 2007; Lazarević, Radisavljević i Milanović, 2008; Đorđić i Tubić, 2008; Tubić, Đorđić i Poček, 2012).

Prema podacima iz 2008. godine, prezentovanim u sklopu Izveštaja o stanju školskog sporta u Republici Srbiji, u vojvođanskim osnovnim i srednjim školama, najzastupljenije vannastavne sportske aktivnosti su sportske igre (odbojka, mali fudbal, košarka i rukomet). U severnobanatskom okrugu, odbojka je zastupljena u 74% škola, košarka u 64% škola, a rukomet

u 48% škola. Mali fudbal je najpopularniji u severnobačkom okrugu (70% škola). Procenat škola u kojima se učenici bave atletikom kao vannastavnom aktivnošću, ne prelazi 28% (severnobački i zapadnobački okrug), gimnastika je najzastupljenija u srednjebanatskom okrugu (22%), a stoni tenis u zapadnobačkom okrugu (10%) škola. Ostale aktivnosti zastupljene su u zanemarljivom procentu osnovnih i srednjih škola u Srbiji (karate i streljaštvo u 0.8% škola, plivanje u 0.7% škola, šah – 0.6% škola, korektivna gimnastika – 0.5% itd.)(Sport i omladina Vojvodine, 2013).

Jedan mogući način da se izvuku prednosti sportskog učešća uz izbegavanje rizika jeste podsticanje zdrave perspektive sporta, naglašavanje da je to samo igra. Na primer, jedan istraživač je otkrio da je prihvatljivost druženja sa nasilnima veća kod sportista koji su imali snažnu želju za pobedom, za razliku od sportista uopšte (Merten, 2008). Naglašavajući da je sport igra, za razliku od pritiska da bi pobedili, sportisti mogu da primene sličan stav prema svom životu van terena.

Kada govorimo o vrsti sportske aktivnosti i njenoj ulozi u prevenciji agresivnosti, nalazi mnogih studija ukazuju na slične probleme. Povećana agresivnost dece je primećena naročito u kontaktnim sportovima. Na primer, veliki uzorak dece u 6.razredu pokazao je veću učestalost verbalne agresije, fizičke agresije i besa kod dece koja su učestvovala u boksu, rvanju, kik boksu, fudbalu itd., za razliku od dece koja su učestvovala u odbojci, biciklizmu, hodanju i skakanju na konopcu (Murry, Conroy, Kelder, & Orpinas, 1997). Drugi istraživač je predložio da sportisti treba da budu obučeni da steknu kontrolu nad svojim besom tako što će ga usmeriti na izvršenje veština, a ne da se bore za suzbijanje besa (Robazza, 2006). Ova posebna studija otkrila je da sportisti u kontaktnim sportovima na svoj takmičarski gnev gledaju kao na olakšavajuće okolnosti, a ne na oslabljivanje svojih performansi. Ako efikasno treniraju, sportisti bi mogli da usmere svoj bes prema usavršavanju svojih atletskih veština, za razliku od izražavanja agresije na i van terena.

Međutim, kroz jedan kontaktni sport vidi se kako je moguće da kontaktni sport bude usmeren na prevenciju agresivnog ponašanja kod mladih i kako treba trenirati sportiste da kontrolišu i kanališu svoj bes. To je karate. U grupi dece sa poremećajem ponašanja, karate je bio efikasan tretman i za razorno ponašanje i za agresiju (Palermo, 2006a). Autor(Palermo, 2006b) govori o tome kako karate poboljšava samoregulaciju i izvršne veštine i pomaže detetu da razvije bolje ponašanje kroz dosledno kondicioniranje, uspostavljanje samopouzdanja,

samopoštovanja, poštovanja prema autoritetima i prijateljstvu. Pored karatea, džudo, kao oblik sportske aktivnosti, sa svim njegovim osobenostima može se smatrati kao dobar primer mere prevencije nasilja u školama među učenicima (Mijatov, Radenović, 2019). Počevši od svog brutalnog porekla, etika džudoa došla je do svog sofisticiranog oblika koji zahteva visok nivo svesti o nepovređivanju kako vlastitog tela, tako i tela protivnika (Mijatov, Radenović, 2019). Osnivač džudoa Džigoro Kano je sve opasne tehnike drevne brutalne japanske borilačke veštine džiu džice zabranio i u džudo inkorporirao tehnike kojima bi džudoka (praktikant džudoa) bio u mogućnosti da protivnika savlada ali na takav način da protivnik iz sukoba izađe nepovređen. Princip nepovređivanja protivnika jedan je od osnovnih principa džudoa i kao takav uticao je na njegovo oblikovanje i omogućio i laku transformaciju džudoa u sport, koji je postao olimpijski u Tokiju 1964. godine (Mijatov, 2017). U suštini, koren etike džudoa vidi se u sufiksu „do“ u džu - do, ili „put“, koji podrazumeva permanentno usavršavanje u tehnici. Celoživotni put usavršavanja džudoa podrazumeva i njegovo etičko usavršavanje kroz poštovanje etičkih principa same veštine (De Mayo, 2010). Upravo zbog toga pre početka vežbanja džudoa, partneri se poklone jedni drugom tradicionalnim japanskim pozdravom u znak zahvalnosti što im je omogućeno da unaprede svoj džudo. Ako imamo na umu pomenute etičke principe u sportu poput uvažavanja protivnika i fer-pleja, možemo uočiti da sa njima korespondiraju etički principi džudoa kao što su uvažavanje vlastitog tela i tela protivnika, zabrana opasnih tehnika i zdravlje i dobrobit svih vežbača kao vrhunske vrednosti. Ovi etički principi jasno upućuju na značaj međusobnog uvažavanja vežbača i na princip nepovređivanja protivnika. Ako bismo ove principe primenili na svakodnevne društvene interakcije među učenicima od kojih neke mogu biti i konfliktnog karaktera, smatramo da bi primena pomenutih principa doprinela smanjenju konflikata i nasilnog ponašanja učenika, jer bi u prvi plan istakla mogućnost i potrebu za nenasilnim rešavanjem konflikata. Značajno je napomenuti da je prethodno obrazložena ideja već realizovana u praksi. Ističu se primeri Japana i Francuske gde je džudo već dugi niz godina sastavni deo školstva, mada se, prema dosadašnjim saznanjima, ne navodi da je džudo prepoznat kao mera prevencije nasilnog ponašanja među decom u školama. Na nivou Evrope, Evropska džudo federacija (European Judo Union) razvila je programe implementacija džudoa u predškolskom i osnovnoškolskom obrazovanju. Značajno je i napomenuti pilot projekat pod nazivom „Džudo u škole“ koji je osmišljen Protokolom o saradnji za sprovođenje programa „Džudo u škole“ i čiji su potpisnici aktuelni ministar prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

Mladen Šarčević, ministar omladine i sporta Vanja Udovičić, predsednik UO Džudo Saveza Srbije prof. dr Milovan Bratić, Olimpijski komitet Srbije i Svetska džudo federacija.

Rezultati mnogih istraživanja ukazuju da su učenici koji se bave timskim sportovima bili agresivniji od oni koji se bave individualnim sportovima. Bez obzira da li je uspešan ili ne, učenik koji učestvuje u individualnom sportu preuzima svu odgovornost. Put do sportskog uspeha je sistematski raditi samopouzdanje da bi se postigao zajednički grupni cilj. Ponekad sportista koji se bavi individualnim sportom ispolji više agresivnog ponašanja ako je njegov protivnik superiorniji. S druge strane, uspeh dolazi iz kolektivnog i redovnog rada u timskom sportu. U strahu da ne izgubi mesto u timu sportista može biti agresivan prema svojim saigračima ili protivnicima. Pored toga, sportske vrste utiču na profile sportista. Oni koji se bave individualnim sportom ističu u prvi plan svoje ličnosti, a tim i sve svoje uspehe. Stoga bi ovi sportisti trebalo da budu pažljiviji i da imaju veći stepen samokontrole, jer su samo oni odgovorni za svoje timove. Oni koji se bave timskim sportom preuzimaju manje odgovornosti s obzirom da dele odgovornost sa saigračima. Neodgovorni postupci sportista koji se bave kolektivnim sportom utiču na uspeh tima manje od onih koji bave individualnim sportom. Pored toga, treba dodati da čestotreneri i rukovodioci očekuju i traže apsolutni uspeh, što sportiste čini agresivnim (Cakir& Acet, 2015).

Fizičko vaspitanje nesumnjivo je mesto za podučavanje učenika raznim veštinama i pomaže u sprečavanju vršnjačkog nasilja i podsticanju razvoja pojedinaca koji će uvažavati druge (Fisher, 1998).

6.INTERVENCIJE PROTIV AGRESIVNOG PONAŠANJA

Kako je agresivno ponašanje u školi a onda posledično i na društvenim mrežama postalo globalni problem, modelovani su različiti programi koji imaju za cilj da pomognu žrtvama da prevaziđu posledice koje su pretrpele usled agresivnog ponašanja vršnjaka preko društvenih mreža, kao i da pomognu počiniteljima kako bi oni smanjili ili uopšte ne bi ispoljavali agresivno ponašanje. U zapadno-evropskim zemljama i u SAD-u se ovi programi uveliko primenjuju ali i istražuju efekti i mane tih programa. U Srbiji postoji određen pravni protokol za osnovne i srednje škole koji se primenjuje kada dođe do vršnjačkog nasilja licem u lice. Međutim, trebalo bi razviti dodatne programe sa ciljem da se žrtvama i počiniocima pomogne sa ciljem da se smanji učestalost ovakvog ponašanja kod učenika osnovnih i srednjih škola.

Slika 10. Internet deci može poslužiti kao izvanredno sredstvo komunikacije i učenja ukoliko se koristi pametno. (preuzeto sa: www.gkmm.hr)

Da bi se moglo adekvatno intervenisati protiv agresivnog ponašanja na društvenim mrežama potrebno je tačno utvrditi vrste napada i izvršiti njihovu učestalost odnosno kvantifikovati ih na neki način. Uzimajući u obzir celokupnu pozadinu problematike agresivnosti na društvenim mrežama, a posebno trenutne tehnološke promene, stvorena je i potvrđena nova verzija (*eng.* CABS Adolescent Cyber-Bullying Scale) skale (Buelga & Pons, 2012; Buelga, Cava, Musitu, & Torralba, 2012) kako bi se agresija i nasilje mogli kvantifikovati i u tom smislu izvršiti intervencije protiv agresivnog ponašanja. CABS-ova skala sastoji se od 10 ajtema koji mere uznemiravanje, uvrede, upad u privatnost, krađu identiteta i socijalnu isključenost (Wong, Cheung, & Xiao, 2018) koje je adolescent izveo u prethodnoj godini. Nova modifikovana skala (*eng.* CIB-AGS) sastoji se od dodatnih osam stavki povezanih sa novim oblicima nasilnog ponašanja koji su se javili u virtuelnom svetu kako bi se ocenile dve vrste sajber nasilja: direktno i indirektno. Dakle, CIB-AGS se sastoji od 18 ajtema ocenjenih na petostepenoj Likertovoj skali, odnosno u rasponu od 1 (nikada) do 5 (uvek) koji mere iskustvo adolescenta kao počinioaca sajber nasilja (Buelga, Martínez-Ferrer, Cava, & Ortega-Barón, 2019).

U istraživanjima su neki autori razvili dvodimenzionalne instrumente koji mere ulogu agresora i žrtve (Menesini, Nocentini, & Calussi, 2011), dok se drugi opredeljuju za upitnik koji pored uloga agresora i žrtve uključuje ulogu posmatrača. Iako je tačno da su ovi instrumenti interesantni za potrebe mnogih studija, takođe je važno i potrebno imati upitnike koji će omogućiti analizu i detaljno ispitivanje određenog profila, poput uloge sajber-žrtve (Buelga, et al., 2019). Na primer, u svojoj studiji o sajber zlostavljačima, Vang i saradnici (Wang, Yang, Wang, & Lei, 2019) zaključuju da je štetni efekat maltretiranja u detinjstvu povezan sa zlostavljanjem adolescenata u mladosti, dok Kabiri i saradnici (Álvarez-García, Barreiro-Collazo, Núñez, & Dobarro, 2016) ukazuju kakvi su efekti životnih domena, odnosno sebe, porodice, škole i vršnjaka, na izvršenje agresivnog ponašanja na društvenim mrežama. Porast slučajeva agresivnog ponašanja na društvenim mrežama među adolescentima ozbiljna je društvena briga širom sveta (Garaigordobil, Mollo-Torrico, Machimbarrena, & Páez, 2020). Tehnološke promene dovode do novih oblika agresivnog ponašanja na društvenim mrežama, koja se moraju analizirati i adekvatno meriti u naučnoj oblasti korišćenjem ažuriranih i pouzdanih instrumenata (Buelga, Martínez-Ferrer, Cava, & Ortega-Barón, 2019).

Rezultati studije koja je istraživala efekte programa čiji je cilj bio da se smanji agresivno ponašanje adolescenata su otkrili, da je promena potaknuta intervencionim programom bila slična kod muškaraca i žena za sve promenljive procene školskog nasilja i za namernu agresivnost. Intervencioni programi za povećanje socio-emocionalnog razvoja i sprečavanje nasilja utiču na oba pola slično (Garaigordobil & Peña-Sarrionandia, 2015).

Sa gledišta psihološkog razvoja, prethodne studije procene „Sajberprograma“ potvrdile su da su eksperimentalni učesnici programa povećali svoju sposobnost komunikacije, empatije, veštine zauzimanja perspektive drugog, konstruktivno suočavanje i rešavanje međuljudskih sukoba i samopoštovanja (Garaigordobil & Martínez-Valderrey, 2015), što je dovelo do veće lične zrelosti i rezultiralo poboljšanim socijalnim ponašanjem adolescenata. Tokom ovog programa se podstiče kognitivno restrukturiranje (uklanjanje pogrešnih i iskrivljenih verovanja o žrtvama i agresorima), pojačavajući promene u ponašanju koje inhibiraju nasilno ponašanje (Garaigordobil & Martínez-Valderrey, 2016).

Slika 11. Društvene mreže i škola mogu da igraju ključnu ulogu u suzbijanju agresivnog ponašanja kod mladih (preuzeto sa: www.elsabeogradblog.wordpress.com)

Slučajevi agresivnog ponašanja i elektronskog nasilja se beleže svaki dan na globalnom nivou, a čini se da je situacija teško rešiva od strane škola, roditelja i zakonskih regulativa. Zbog

brzog načina života i mnoštva obaveza odrasli nemaju vremena da kontrolišu šta njihova deca rade i kako se ponašaju u virtualnoj zajednici, ilisena kraju krajeva boje da kontrolišu mobilne telefone i ostale uređaje kako ne bi narušili privatnost sopstvene dece. Pored toga mnogi roditelji ne znaju da koriste ili nemaju iskustva u korišćenju različitih elektronskih uređaja pa se onda osećaju nesigurnimi iz tog razloga se ne bave kontrolom (Buljan-Flander, Krmek, Borovec, Muhek 2006). Pored toga, mnogi roditelji ne shvataju ozbiljnost posledica agresivnog ponašanja dece na društvenim mrežama i potcenjuju slučajeve nasilja u virtualnom svetu (Esspelage & Swearer, 2004). Jedna studija koja se bavila stavovima roditelja navodi da 32% roditelja smatra da zlostavljanje putem društvenih mreža nije zlostavljanje „jer to su samo reči u virtualnom svetu“ (Shariff, 2008).

U cilju poboljšavanja veština empatije i rešavanja sukoba od pomoći može biti trening socijalnih veština. Kako bi se ostvarilo učinkovito učenje korišćenja tehnologije i na taj način izvršila prevencija agresivnosti preko društvenih mreža a samim tim i u školi, nastavnici bi trebalo da budu upoznati sa svim aspektima i posledicama agresivnog ponašanja prema vršnjacima. Pored toga, decu treba ohrabrivati da prijave svaki vid agresivnog ponašanja preko društvenih mreža i drugih oblika komunikacije kao i agresivnog ponašanja u školi, te ih naučiti svojim pravima i naučiti ih da je agresivno ponašanje i zlostavljanje preko društvenih mreža zapravo zločin (Willard, 2007). U SAD-a od 2006. godine važi zakon 36 država da je elektronsko nasilje federalni zločin (McKenna, 2007).

U istraživanjima na ovu temu, autori studija se ne slažu oko toga da li postoji direktna veza između agresije, kao dinamičkog svojstva ličnosti i agresivnosti kao ličnosne tendencije sa jedne strane, i eksternalizovanih formi agresije, tj. agresivnog ponašanja, s druge strane. Ne postoji saglasnost o broju i vrsti objektivnih indikatora agresivnog ponašanja, odnosno nedostaju dokazi o oblicima agresivnog ponašanja u školi i njihovoj incidenci; malo je podataka o razlici između instrumentalne i impulsivne agresije, između odbrambene (reaktivne) i proaktivne agresivnosti itd. Sve navedeno ukazuje na potrebu daljeg istraživanja agresije i agresivnog ponašanja dece i mladih u našoj zemlji. Takođe, uočava se da nema puno studija na ovim prostorima koji se bave širokim spektrom rizičnih i protektivnih faktora (izuzev porodičnih faktora) za ispoljavanje agresivnog ponašanja, ali ni programa prevencije u našim školama. Bez

obzira što je poslednjih godina primetna ekspanzija interesovanja za ovu problematiku, prostor za empirijska istraživanja u ovoj oblasti je još uvek velik (Đurišić, 2015).

Najvažnije je obrazovanje vaspitača i nastavnika o svesnosti o ovom problemu. Podizanje svesti je prvi korak u rešavanju problema. U obrazovanje vaspitača i nastavnika treba uvrstiti raznovrsne programske sadržaje za rad sa agresivnim učenicima, a posebno one kombinovane sa školskim sportskim aktivnostima.

7. ZAKLJUČAK

Društvene mreže su doživele enormnu ekspanziju poslednjih godina a kao najpopularnije sredstvo medijasu postale idealna platforma za nametanje određenih sadržaja. One diktiraju način komunikacije, nametnule su se kao zamena za kvalitetnu socijalizaciju i komunikaciju, a veoma često nameću i sadržaj, koji oni promovišu kao poželjan i prihvatljiv. To nametanje kulturnih normi posebno deluje na mlade, kod kojih proces psihofizičkog razvoja još nije završen, te su podložni prihvatanju onih sadržaja koji im se nudi posredstvom medija.

Na ovaj način generacije mladih, koje odrastaju na modernim tehnologijama, gube na učenju socijalnih veština koje su im potrebne u stvarnom životu. Mladi koji komuniciraju uglavnom elektronskim putem imaju nisku toleranciju na frustraciju, izbegavaju neprijatnosti i konflikte po svaku cenu, jer ne poseduju veštine potrebne za razrešavanje konfliktnih situacija, a koje vode razvoju ličnosti. Na ovaj način mnoge razvojne sposobnosti i veštine mogu ostati nedovoljno razvijene, kao na primer bazične sposobnosti za obradu emocija.

Sa druge strane, svi oni pojedinci koji se na neki način razlikuju od postavljenih normi se ne prihvataju, a u određenim slučajevima se to neprihvatanje manifestuje ekspresijom agresivnog ponašanja prema njima. Agresivno ponašanje putem društvenih mreža je olakšano agresoru utoliko što im one daju mogućnost anonimnosti a da pri tome ne snose nikakve posledice za takvo ponašanje. Međutim, negativne posledice agresije rapidno se povećavaju, naročito pokušaji samoubistva i samoubistvo koji su drugi vodeći uzrok smrti među mladima.

Sama agresivnost ispoljena preko društvenih mreža je kompleksan i pedagoško-vaspitni problem, kojem je potrebno prići sistematski. U nekim društvima su programi u školama koji su uključivali veliki broj ljudi kompetentnih za ovu oblast, već dali pozitivne rezultate u smislu da su deca koja su učestvovala povećala svoju sposobnost komunikacije, empatije, veštine zauzimanja perspektive drugog, konstruktivno suočavanje i rešavanje međuljudskih sukoba i samopoštovanja, a to su ključne veštine za smanjenje ispoljavanja agresivnog ponašaja.

U okviru školskog sporta, osim učenja brojnih igara i sportova, kao i unapređivanja vlastite fizičke kulture i prevencije zdravstvenih problema, neizostavna je oblast vaspitnog rada i vaspitanje bazirano na poštovanju vrednosti, normi, pravila, odnosno pomenutih etičkih principa koji prate svaki sport, igru ili veštinu, a koja može biti značajna mera prevencije nasilja među

učenicima. Princip uvažavanja i poštovanja protivnika, kao i fer-plej, jesu osnovni principi koji se mogu transponovati na polje brojnih interakcija u svakodnevnom životu svih ljudi, koji bi od najranijeg uzrasta trebalo da budu upoznati sa pomenutim principima koji mogu biti jedan vid prevencije nasilja među učenicima. Pored toga, smatra se da redovno učešće u sportu, posebno u agresivnim vidovima sporta, pruža prilike za pražnjenje negativne energije i oslobađanje agresije na socijalno prihvatljiv način, tako da će osoba koja se bavi sportom biti manje agresivna u drugim, vansportskim situacijama. Međutim, istraživanja su pokazala da učenici koji učestvuju u kontaktnim kolektivnim sportovima ispoljavaju više agresivnog ponašanja nego oni u individualnim sportovima. Čak i pored ove činjenice, postoje kontaktni sportovi čija je implementacija u školski sport dala pozitivne rezultate u smanjenju agresivnog ponašanja u školi, kao što su karate i džudo. Uključivanje ovih sportova u školski sistem obavezno uključuje i etičke principe, poput uvažavanja protivnika i fer-pleja, uvažavanje vlastitog tela i tela protivnika, zabrana opasnih tehnika i zdravlje i dobrobit svih vežbača kao vrhunske vrednosti.

U našoj zemlji je potrebno sprovesti širok spektar istraživanja iz ove oblasti koja bi uključivala decu, roditelje, nastavnike, pedagoge, psihologe i brojna stručna lica, a čija bi angažovanost na ovom polju dovela do struktuiranja programa sa ciljem smanjenja agresivnog ponašanja dece osnovnoškolskog i srednješkolskog uzrasta. U prvom redu je potrebno obrazovanje nastavnog kadra i ostalog osoblja koje radi u školi o razmerama i ozbiljnosti ovog problema, zatim njihova informisanost o zakonskim regulativama i mogućnostima njihove primene, kako bi se agresivno ponašanje mladih suzbilo kada se pojavi u školi, jer su akteri događaja uglavnom vršnjaci iz škole.

8. LITERATURA

1. Ahlqvist, T., Bäck, A., Halonen, M., & Heinonen, S. (2008). *Social Media Roadmaps*. Helsinki: Edita Prima Oy.
2. Alić, S. (2010). *Mediji, od zavođenja do manipuliranja*. Zagreb: AG&M.
3. Allen, J. P., Schad, M. M., Oudekerk, B., & Chango, J. (2014). What ever happened to the “cool” kids? Long-term sequelae of early adolescent pseudomature behavior. *Child Development*, 85(5), 1866–1880.
4. Álvarez-García, D., Barreiro-Collazo, A., Núñez, J. C., & Dobarro, A. (2016). Validity and reliability of the Cyber-aggression Questionnaire for Adolescents (CYBA). *The European Journal of Psychology Applied to Legal Context*, 8(2), 69-77.
5. Anderson, A. A., Bushman, B. J. (2002). Human Aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27–51.
6. Anderson, C.A., Huesmann, L.R. (2003) Human Aggression: A Social-Cognitive View. In: Hogg, M.A. and Cooper, J. (Ed.), *Handbook of social psychology*. London: Sage Publications.
7. Andreau, J. M., Ramirez, J. M. (2003). A new tridimensional construct of aggression using structural equations modeling. In: Ramirez J. M. (Ed.), *Human Aggression: A Multifaceted Phenomenon*. Madrid: Centreur.
8. Archer, J. (2009). The nature of human aggression. *International Journal of Law and Psychiatry*, 32(4), 202-208.
9. Archer, J., Coyne, S. M. (2005). An Integrated Review of Indirect, Relational, and Social Aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 9(3), 212-230.
10. Baldry, C. A. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse Neglect*, 27(7), 713-732.
11. Barak, I. (2007). Schools Mute Cellphones: Teachers nationwide hear one ringy-dingy too many. *School Library Journal*, 10(1), 1-2.
12. Barnard, M., Barlow, J. (2006). Discovering parental drug dependence: silence and disclosure. *Children and Society*, 17(1), 45-56.
13. Baron, R. A., Richardson, D. R. (1994). *Perspectives in social psychology. Human aggression (2nd ed.)*. Plenum Press.

14. Barratt, E. S., Felthous, A. R. (2003). Impulsive versus premeditated aggression: implications for mens rea decisions. *Behavioral Sciences and the Law*, 21(5), 619–630.
15. Bartels, M., Hendriks, A., Mauri, M., Krapohl, E., Whipp, A., Bolhuis, K. et al. (2018). Childhood aggression and the co-occurrence of behavioural and emotional problems: results across ages 3–16 years from multiple raters in six cohorts in the EU-ACTION project. *European child & adolescent psychiatry*, 27(9), 1105–1121.
16. Baumeister, R. F, Smart, L., Boden, J. M. (1996). Relation of threatened egotism to violence and aggression: the dark side of high self-esteem. *Psychological Review*, 103(1), 5–33.
17. Bekiari, A. (2014). Verbal Aggressiveness and Leadership Style of Sports Instructors and Their Relationship with Athletes' Intrinsic Motivation. *Creative Education*, 5(2), 114-121.
18. Bellmore, A., D., Witkow, M. R., Graham, S. Juvonen, J. (2005). From beliefs to behavior: The mediating role of hostile response selection in predicting aggression. *Aggressive Behaviour*, 31(5), 453-472.
19. Berkowitz, L. (1989). Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*, 106(1), 59–73.
20. Bhat, C. S. (2008). Cyber Bullying: Overview and Strategies for School Counsellors, Guidance Officers, and All School Personnel. *Australian Journal of Guidance & Counselling*, 18(1), 53–66.
21. Bjelić, J. (2010). *Klikni za NEnasilje*. Zagreb: Ambidekster klub.
22. Bjoerkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., Kaukiainen, A. (1992). Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18(2), 117-127.
23. Bolton, N. J., Tapanainen, J., Koivisto, M., Vihko, R. (1989). Circulating sex hormone-binding globulin and testosterone in newborns and infants. *Clinical Endocrinology*, 31(2), 201-207.
24. Boyd, D. (2008). Why youth (heart) social network sites: The role of networked publics in teenage social life. In D. Buckingham (Ed.), *Youth, Identity, and Digital Media* (pp. 119–142). Cambridge, MA: MIT Press.

25. Brechwald, W. A., Prinstein, M. J. (2011). Beyond homophily: A decade of advances in understanding peer influence processes. *Journal of Research on Adolescence*, 21(1), 166-179.
26. Bredemeier, B., M. Weiss, D. Shields & R. Shewchuk (1986). Promoting moral growth in a summer sport camp: the implementation of theoretically grounded instructional strategies. *Journal of Moral Education*, 15(3), 212-228.
27. Brendgen, M. (2012). Development of indirect aggression before school entry. In R. E. Tremblay, M. Boivin, & R. DeV. Peters (Eds.), *Encyclopedia on early childhood development* [online]. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development and Strategic Knowledge Cluster on Early Child Development. Pristupljeno na: <http://www.child-encyclopedia.com/documents/BrendgenANGxp1.pdf> [1.12.2019.]
28. Buelga, S. Pons, J. (2012). Agresiones entre adolescentes a través del teléfono móvil y de Internet. *Psychosocial Intervention*, 21 (2012), 91-101.
29. Buelga, S., Cava, M. J., Musitu, G., Torralba, E. (2015). Cyberbullying aggressors among Spanish secondary education students: an exploratory study. *Interactive Technology and Smart Education*, 12(2), 100 – 115.
30. Buelga, S., Martínez–Ferrer, B., & Cava, M. J. (2017). Differences in family climate and family communication among cyberbullies, cybervictims, and cyber bully–victims in adolescents. *Computers in Human Behavior*, 76, 164-173.
31. Buelga, S., Martínez-Ferrer, B., Cava, M. J., Ortega-Barón, J. (2019). Psychometric properties of the CYBVICS cyber-victimization scale and its relationship with psychosocial variables. *Social Sciences*, 8(1), 13.
32. Buelga, S., Martínez-Ferrer, B., Musitu, G. (2015). *Cyberbullying across the Globe: Gender, Family and mental Health*. Basel, Stwirzerland: Springer International Publishing.
33. Buljan Flander, G., Krmek, M., Borovec, K., Muhek, R. (2006). *Nasilje preko interneta (cyberbullying)*. Zagreb: Grad Zagreb, Poliklinika za zaštitu djece grada Zagreba, Policijska uprava zagrebačka.
34. Burić, J. (2010). Djeca i mladi kao konzumenti masovnih medija. *Filozofska istraživanja*, 4(2), 629-663.

35. Bushman, B. J., Bartholow, B. D. (2010). Aggression. In R. F. Baumeister and E. J. Finkel (Eds.) *Advanced social psychology: The state of the science*. New York: Oxford University Press.
36. Bushman, B. J., Huesmann, L. R. (2006). Short-term and Long-term Effects of Violent Media on Aggression in Children and Adults. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 160(4), 348–352.
37. Buss, A. H., Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(3), 452–459.
38. Butzer, B., Kuiper, N. A. (2006). Relationships between the frequency of social comparisons and self-concept clarity, intolerance of uncertainty, anxiety, and depression. *Personality and Individual Differences*, 41(1), 167–176.
39. Cakir, H. I., & Acet, M. (2015). Research of Aggressive States of Student Athlete Participating in Inter High School Competitions. *The Anthropologist*, 19(3), 707-714.
40. Canavicci, M. (2011). Piccolo dizionario di criminologia, Roma. U Đ. Ignjatović Pojam i etiologija nasilničkog kriminaliteta. *Crimen*, 2, 179–211.
41. Card, N. A., Stucky, B. D., Sawalani, G. M., Little, T. D. (2008). Direct and indirect aggression during childhood and adolescence: A meta-analytic review of gender differences, intercorrelations, and relations to maladjustment. *Child Development*, 79(5), 1185–1229.
42. Carlo, G., R. Fabes, D. Laible & K. Kupanoff (1999). Early adolescence and prosocial/moral behavior II: the role of social and contextual influences. *Journal of Early Adolescence*, 19, 133-147.
43. Caspi, A., McClay, J., Moffitt, T. E., Mill, J., Judy, M., Craig, I. W., Taylor, A., Poulton, R. (2002). Role of Genotype in the Cycle of Violence in Maltreated Children. *Science*, 297 (5582), 851-854.
44. Chereji, S.V., Pintea, S., David, D. (2012). The relationship of anger and cognitive distortions childhood to early adulthood. *Annual Review of Psychology*, 48 (1), 371-410.
45. Cicchetti, D. & Rogosch, F. A. (2002). A developmental psychopathology perspective on adolescence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 70(1), 6–20.

46. Cillessen, A. H. N., Mayeux, L. (2004). From censure to reinforcement: Developmental changes in the association between aggression and social status. *Child Development*, 75(1), 147–163.
47. Cole, D. A., Martin, N. C., Sterba, S. K., Sinclair-McBride, K., Roeder, K. M., Zelkowitz, R., Bilsky, S. A. (2014). Peer victimization (and harsh parenting) as developmental correlates of cognitive reactivity, a diathesis for depression. *Journal of Abnormal Psychology*, 123(2), 336.
48. Collaer, M., Hines, M. (1995). Human behavioural sex differences: A role for gonadal hormones during early development? *Psychological Bulletin*, 118(1), 55–107.
49. Copeland, W. E., Wolke, D., Angold, A., Costello, J. (2013). Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence. *JAMA Psychiatry*, 70(4), 419–426.
50. Côté, S., Vaillancourt, T., LeBlanc, J., Nagin, D., Tremblay, R. (2006). The Development of Physical Aggression from Toddlerhood to Pre-Adolescence: A Nation Wide Longitudinal Study of Canadian Children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 34(1), 68-82.
51. Crick, N. (1996). The Role of Overt Aggression, Relational Aggression, and Prosocial Behavior in the Prediction of Children's Future Social Adjustment. *Child development*, 67(5), 2317-2327.
52. Crick, N. R., Casas, J. F., Nelson, D. A. (2002). Toward a more comprehensive understanding of peer maltreatment: Studies of relational victimization. *Current Directions in Psychological Science*, 11, 98–101.
53. Crick, N. R., Dodge, K.A. (1996). Social information processing deficits in reactive and proactive aggression. *Child Development*, 67(3), 993-1002.
54. Crick, N. R., Grotpeter, J. K., Bigbee, M. A. (2002). Relationally and physically aggressive children's intent attributions and feelings of distress for relational and instrumental peer provocations. *Child Development*, 73(4), 1134–1142.
55. Crick, N. R., Nelson, D. A. (2002). Relational and physical victimization within friendships: Nobody told me there'd be friends like these. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30(6), 599–607.

56. Crick, N. R., Ostrov, J. M., Kawabata, Y. (2007). Relational aggression and gender: An overview. In D. J. Flannery & A. Vazsonyi (Eds.), *The Cambridge handbook of violent behavior and aggression* (pp. 243–260). New York: Cambridge University Press.
57. Dijkstra, J. K., & Berger, C. (2018). Friendship Selection and Influence Processes for Physical Aggression and Prosociality: Differences between Single-Sex and Mixed-Sex Contexts. *Sex roles*, 78(9-10), 625-636.
58. Dijkstra, J. K., Berger, C., & Lindenberg, S. (2011). Do physical and relational aggression explain adolescents' friendship selection? The competing roles of network characteristics, gender, and social status. *Aggressive behavior*, 37(5), 417-429.
59. Dodig, G., Glavina, T., Janović, S., Romac, D., Uglesić, B. (2001). Aggression and alcoholism. *Collegium Antropologicum*, 25(1), 239-244.
60. Đorđić, V. i Tubić, T. (2008). Body image and sports participation of adolescent girls. In B. Bokan (Ed.), *International scientific conference: Theoretical, methodology and aspects of physical education* (pp. 331-336). Belgrade: Faculty of sport and physical education, Olympic committee of Serbia.
61. Đurišić, M. (2015). Istraživanja agresivnog ponašanja dece i mladih u Srbiji iz ugla istraživača: implikacije za buduća istraživanja. *Beogradska defektološka škola*, 21(2), 61-77.
62. Eisenberg, N., Shepard, A. A., Fabes, R. A., Murphy, B. C., & Guthrie, I. K. (1998). Shyness and children's emotionality, regulation, and coping: Contemporaneous, longitudinal, and across-context relations. *Child Development*, 69(3), 767-790.
63. Endersen, I. M. & D. Olweus (2005), Participation in power sports and antisocial involvement in preadolescent and adolescent boys. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46 (5), 468-478.
64. Eron, L. D. (1980). Prescription for reduction of aggression. *American Psychologist*, 35, 244- 252.
65. Espelage, D. L., Holt, M. K., & Henkel, R. R. (2003). Examination of peer-group contextual effects on aggression during early adolescence. *Child development*, 74(1), 205-220.

66. Espelage, D. L., Swearer, S. M. (Eds.). (2004). *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
67. Estévez, E., Estévez, J. F., Segura, L., & Suárez, C. (2019). The influence of bullying and cyberbullying in the psychological adjustment of victims and aggressors in adolescence. *International journal of environmental research and public health*, 16(12), 2080.
68. Farrington, D. P. (1995). The Development of Offending and Antisocial Behaviour from Childhood: Key Findings from the Cambridge Study in Delinquent Development. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36(6), 977-991.
69. Faris, R. and Felmlee, D. (2011) Status Struggles Network Centrality and Gender Segregation in Same- and CrossGender Aggression. *American Sociological Review*, 76(1),48-73.
70. Farrington, D. P. (2010). Family influences on delinquency. In D. W. Springer and A. R. Roberts (Eds.) *Juvenile Justice and Delinquency*. Sudbury, Mass.: Jones and Bartlett.
71. Farrington, D. P., Loeber, R. (1999). Transatlantic replicability of risk factors in development of delinquency. In P. Cohen, C. Slomkowski and L. N. Robins (Eds.) *Historical and geographical influences on psychopathology*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
72. Finkelhor D, Mitchell JK, Wolak J. (2000). *Online victimization: A report on the nation's youth*. National Center for Missing and Exploited Children.
73. Fisher, S. (1998). Developing and implementing a K-12 character education program. *Journal of Physical Education, Recreation & Dance*, 69(2), 21-23.
74. Franklin, C. A., Menaker, T. A., Kercher, G. A. (2012). Risk and Resiliency Factors that Mediate the Effect of Family-of-Origin Violence on Adult Intimate Partner Victimization and Perpetration. *Victims and Offenders*, 7(2), 121-142.
75. Gano-Overway, L. A. 2013. Exploring the connections between caring and social behaviors in physical education. *Research Quarterly for Exercise and Sport* 84 (1), 3 104–114.

76. Garaigordobil, M., Martínez-Valderrey, V. (2015). Cyberprogram 2.0: effects of the intervention on “face-to-face” bullying, cyberbullying, and empathy. *Psicothema*, 27, 45–51.
77. Garaigordobil, M., Martínez-Valderrey, V. (2016). Impact of Cyberprogram 2.0 on Different Types of School Violence and Aggressiveness. *Frontiers in Psychology*, 7:428.
78. Garaigordobil, M., Mollo-Torrico, J. P., Machimbarrena, J. M., & Páez, D. (2020). Cyberaggression in adolescents of Bolivia: Connection with psychopathological symptoms, adaptive and predictor variables. *International journal of environmental research and public health*, 17(3), 1022.
79. Garaigordobil, M., Peña-Sarrionaindia, A. (2015). Effects of an emotional intelligence program in variables related to the prevention of violence. *Frontiers in Psychology*, 6,743.
80. Gašić-Pavišić, S. i Janjetović, D. (2007). Povezanost učešća u sportu sa prosocijalnom orijentacijom i agresijom adolescenata: razlike po polu. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39(2), 329-346.
81. Grbavac, J., Grbavac, V. (2014). Pojava društvenih mreža kao globalnog komunikacijskog fenomena. *Media, culture and public relations*, 5 (2), 206-219.
82. Gross, J. J. (2002). Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences. *Psychophysiology*, 39(3), 281-291.
83. Gross, J. J. (2008). Emotion regulation. In M. Lewis, J. Haviland-Jones and L. Feldman Barret (Eds.) *Handbook of emotions* (pp. 497–512). New York, NY: The Guilford Press.
84. Gross, J. J., & Thompson, R. A. (2007). Emotion Regulation: Conceptual Foundations. In J. J. Gross (Ed.), *Handbook of emotion regulation* (p. 3–24). The Guilford Press.
85. Grotper J. K., & Crick, N. R. (1996). Relational aggression, overt aggression, and friendship. *Child Development*, 67, 2328–2338.
86. Harter, S., Marold, D. B., Whitesell, N. R., & Cobbs, G. (1996). A model of the effects of perceived parent and peer support on adolescent false self behavior. *Child Development*, 67(2),360–374.

87. Herazo-Beltrán, Y., Campo-Ternera, L., García-Puello, F., Méndez, O., Suarez-Villa, M., Vásquez-De la Hoz, F., & Núñez-Bravo, N. (2019). Relationship between Physical Activity and Emotional Intelligence and Bullying Among School Children. *Journal of Sport Psychology*, 28(1), 97–104.
88. Herwig, U., Baumgartner, T., Kaffenberger, T., Brühl, A., Kottlow, M., Schreiter-Gasser, U., Abler, B., Jäncke, L., Rufer, M. (2007). Modulation of anticipatory emotion and perception processing by cognitive control. *NeuroImage*, 37(2), 652-62.
89. Hinduja, S., Patchin, J. W. (2008). Cyberbullying: an exploratory analysis of factors related to offending and victimization. *Deviant Behavior*, 29, 129-156.
90. Huesmann, L. R. (1988). An Information Processing Model for the Development of Aggression. *Aggressive Behavior*, 14(1), 13-24.
91. Jevtić, B., Vasić, A. (2015). Kauzalnost medija i agresije. U M. Stanišić (Ur.), *Međunarodna naučna konferencija iz oblasti informacionih tehnologija i savremenog poslovanja SINTHESES* (pp.43-46). Beograd: Univerzitet Singidunum.
92. Jones, C. (2005). Character, virtue and physical education. *European Physical Education Review*, 11(2), 139-151.
93. Kalisch, R., Wiech, K., Critchley, H. D., Seymour, B., O'Doherty, J. P., Oakley, D. A., Allen, P., Dolan, R. J. (2005). Anxiety reduction through detachment: subjective, physiological, and neural effects. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 17(6), 874-883.
94. Kandel, D. B. (1978). Similarity in real-life adolescent friendship pairs. *Journal of personality and social psychology*, 36(3), 306.
95. Kavussanu, M., A. Seal, A. & D. Philips (2006). Observed prosocial and antisocial behaviors in male soccer teams: age differences across adolescence and the role of motivational variables. *Journal of Applied Sport Psychology*, 18(4), 326-344.
96. Kawabata, Y., Tseng, W. L., Murray-Close, D., Crick, N. R. (2012). Developmental trajectories of Chinese children's relational and physical aggression: Association with social-psychological adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(7), 1087-1097.
97. Keen, A. (2010). *Kult amatera: Kako blogovi, MySpace, YouTube i ostali suvremeni mediji koje stvaraju korisnici uništavaju našu ekonomiju, kulturu i vrijednosti*. Zagreb: Fraktura.

98. Keenan, K., Shaw, D. (1997). Developmental and social influences on young girls' early problem behavior. *Psychol Bulletin*, 121(1), 95-113.
99. Kirke, D. M. (2004). Chain reactions in adolescents' cigarette, alcohol and drug use: similarity through peer influence or the patterning of ties in peer networks? *Social networks*, 26(1), 3-28.
100. Kodžopeljić, J., Smederevac, S., & Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 3(4), 289-305.
101. Kolundžija, K. (2015). Struktura ličnosti, kognitivni stil, afektivna regulacija i demografske varijable kao prediktori agresivnog ponašanja kod počinilaca krivičnih dela. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
102. Kornienko, O., Dishion, T. J., & Ha, T. (2018). Peer network dynamics and the amplification of antisocial to violent behavior among young adolescents in public middle schools. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 26(1), 21-30.
103. Kowalski, R. M., C., W. Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-Analysis of Cyberbullying Research Among Youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073–1137.
104. Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukopadhyay, T., Scherlis, W. (1998). Internet paradox. A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *The American psychologist*, 53(9), 1017-31.
105. Lagerspetz, K., Björkqvist, K., & Peltonen, T. (1988). Is indirect aggression typical of females? Gender differences in aggressiveness in 11 to 12-year-old children. *Aggressive Behavior*, 14(6), 403-414.
106. Lai, S., S. Stoll & J. Beller (2006). An examination of moral and social values in taiwanese college students. Presented at the National Convention and Exposition, Research Consortium Psychology and Sociocultural Poster Session, April 2006.
107. Laninga-Wijnen, L., Harakeh, Z., Steglich, C., Dijkstra, J. K., Veenstra, R., & Vollebergh, W. (2017). The norms of popular peers moderate friendship dynamics of adolescent aggression. *Child Development*, 88(4), 1265-1283.

108. Lapidot-Lefler, N., & Barak, A. (2012). Effects of anonymity, invisibility, and lack of eye-contact on toxic online disinhibition. *Computers in Human Behavior*, 28(2), 434–443.
109. Lazarević, D., Radisavljević, S. i Milanović, I. (2010). Relacije fizičkog self-koncepta i fizičkog vežbanja učenika osnovne škole. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja*, 40(2), 306-326.
110. Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford: Oxford University Press.
111. Leung, W., & Bascaramurty, D. (2012). Amanda Todd tragedy highlights how social media makes bullying inescapable. *The Globe and Mail*. Pristupljeno na: <http://www.theglobeandmail.com/news/national/amanda-todd-tragedy-highlights-how-social-media-makes-bullying-inescapable/article4611068/>. [5.12.2019.]
112. Lévesque, J., Eugène, F., Joannette, Y., Paquette, V., Mensour, B., Beaudoin, G., Leroux, J. M., Bourgouin, P., Beauregard, M. (2003). Neural circuitry underlying voluntary suppression of sadness. *Biological Psychiatry*, 53(6), 502-10.
113. Light, S.D. et. al (2005). The sport behavior of youth, parents and coaches. *Journal of Research in Character Education*, 3(1), 43-59.
114. Logis, H. A., Rodkin, P. C., Gest, S. D., Ahn, H. J. (2013). Popularity as an organizing factor of preadolescent friendship networks: Beyond prosocial and aggressive behavior. *Journal of Research on Adolescence*, 23(3), 413-423.
115. Ma, X. (2004). Who are the victims? In C. E. Sanders & G. D. Phye (Eds.), *Bullying: Implications for the classroom* (pp. 20-31). San Diego: Elsevier Academic.
116. Manago, A. M., Graham, M. B., Greenfield, P. M., Salimkhan, G. (2008). Self presentation and gender on MySpace. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29, 446–458.
117. Manago, A., Graham, M. B., Greenfield, P., Slimkhan, G. (2008). Self-Presentation and Gender on MySpace. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29(6), 446-458.
118. Mandarić, V. (2012). Novi mediji i rizično ponašanje djece i mladih. *Bogoslovska smotra*, 82(1), 131-149.
119. Marczi, S. (2014). *Odnosi među mladima u virtuelnom svijetu*. Diplomski rad. Osijek: Filozofski fakultet.

120. Mason, K. L. (2008). Cyberbullying: A preliminary assessment for school personnel. *Psychology*, 45(4), 323-348.
121. McKenna, P. (2007). The rise of cyberbullying. *The New Scientist* 195(2613), 26-27.
122. McRae, K., Hughes, B., Chopra, S., Gabrieli, J. D., Gross, J. J., Ochsner, K. N. (2010). The neural bases of distraction and reappraisal. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 22(2), 248-62.
123. Menesini, E., Nocentini, A., Calussi, P. (2011). The measurement of cyberbullying: Dimensional structure and relative item severity and discrimination. *Cyberpsychology, behavior, and social networking*, 14(5), 267-274.
124. Menting, B., Van Lier, P. A. C., Koot, H. M., Pardini, D., & Loeber, R. (2016). Cognitive impulsivity and the development of delinquency from late childhood to early adulthood: Moderating effects of parenting behavior and peer relationships. *Development and Psychopathology*, 28(1), 167–183.
125. Merten, J. M. (2008). Acceptability of dating violence among late adolescents: The role of sports participation, competitive attitudes, and selected dynamics of relationship violence. *Adolescence*, 143(169), 31 – 56.
126. Michikyan, M., & Subrahmanyam, K. (2012). Social networking sites: Implications for youth. In Z. Yan (Ed.), *Encyclopedia of cyber behavior* (pp. 132–147) Hershey, PA: IGI Global.
127. Michikyan, M., Subrahmanyam, K., & Dennis, J. (2014). Can you tell who I am? Neuroticism, extraversion, and online self presentation among young adults. *Computers in Human Behavior*, 33, 179–183.
128. Milardović, A. (2010). *Globalno selo: sociologija informacijskog društva i cyber kulture*. Zagreb: CPI -Centar za politološka istraživanja.
129. Miles, D. R., Carey, G. (1997). Genetic and Environmental Architecture of Human Aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72 (1), 207-217.
130. Mitić, P., Banović, J., Đukić, M. (2018). Društvene mreže i nauka – trenutno stanje i perspektive. XXIV Skup Trendovi razvoja: „Digitalizacija visokog obrazovanja”, Kopaonik, 21. - 23. 02. 2018.

131. Molano, A., Jones, S. M., Brown, J. L., Aber, J. L. (2013). Selection and socialization of aggressive and prosocial behavior: The moderating role of social-cognitive processes. *Journal of Research on Adolescence*, 23(3), 424-436.
132. Morash, M., Rucker, L. (1989). An explanatory study of the connection of mother's age at childbearing to her children's delinquency in four data sets. *Crime and Delinquency*, 35(1), 45-93.
133. Mouratidou, K., S. Goutza & D. Chatzopoulos (2007). Physical education and moral development: an intervention programme to promote moral reasoning through physical education in high school students. *European Physical Education Review*, 13(1), 41-56.
134. Murray, N. G., Conroy, J., Kelder, S. H., & Orpinas, P. (1997). Type of physical activity and level of aggression in urban sixth-graders. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 29(5), Supplement, p 103.
135. Nedimović, T., Biro, M. (2011). Faktori rizika za pojavu vršnjačkog nasilja u osnovnim školama. *Primenjena psihologija*, 3, 229-244.
136. Nesi, J., Choukas-Bradley, S., Prinstein, M. J. (2018). Transformation of Adolescent Peer Relations in the Social Media Context: Part 1-A Theoretical Framework and Application to Dyadic Peer Relationships. *Clinical child and family psychology review*, 21(3), 267–294.
137. Nesi, J., Choukas-Bradley, S., Prinstein, M. J. (2018). Transformation of Adolescent Peer Relations in the Social Media Context: Part 2-Application to Peer Group Processes and Future Directions for Research. *Clinical child and family psychology review*, 21(3), 295–319.
138. O'Brennan, L. M., Bradshaw, C. P., Sawyer, A. L. (2009). Examining developmental differences in the social-emotional problems among frequent bullies, victims, and bully/victims. *Psychology in Schools*, 46 (2), 100–115.
139. Ochsner, K. N., Bunge, S. A., Gross, J. J., Gabrieli, J. D. J. (2002). Rethinking feelings: an fMRI study of the cognitive regulation of emotion. *Journal of cognitive neuroscience*, 14(8), 1215-29.

140. Odgers, C. L., Moretti, M. M. (2002). Aggressive and Antisocial Girls: Research Update and Challenges. *International Journal of Forensic Mental Health*, 1(2), 103-119.
141. Ovejero, A., Yubero, S., Larrañaga, E., Moral, M. V. (2015). Cyberbullying: Definitions and facts from a psychosocial perspective. In R. Navarro, S. Yubero i E. Larrañaga (Ur.), *Cyberbullying across the globe* (pg. 1–31). Cham: Springer International Publishing AG.
142. Palermo, G. B. (2006b). Editorial: A possible alternative therapy for childhood aggressivity. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 50(6), 607 – 608.
143. Palermo, M. T., Di Luigi, M., Dal Forno, G., et al. (2006a). Externalizing and oppositional behaviors and karate-do: The way of crime prevention. *Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 50International (6), 654 – 660.
144. Pappa, I., St Pourcain, B., Benke, K., Cavadino, A., Hakulinen, C., Nivard, M., et al. (2016). A genome-wide approach to children's aggressive behavior: The EAGLE consortium. *American Journal of Medical Genetics*, 171(5), 562-72.
145. Parker, J. (2006). Peer relationships, child development, and adjustment: A developmental psychopathology perspective. *Developmental Psychopathology, Theory and Method*, 1, 419.
146. Pellegrini, A. D., Long, J. D. (2002). A longitudinal study of bullying, dominance, and victimization during the transition from primary school through secondary school. *British Journal of Developmental Psychology*, 20(2), 259–280.
147. Pepler, D., Jiang, D., Craig, W., Connolly, J. (2008). Developmental trajectories of bullying and associated factors. *Child Development*, 79(2), 325-338.
148. Petrović, Dalibor (2013), Društvenost u doba interneta: studija komunikacione upotrebe interneta u Srbiji, Novi Sad: Akademska knjiga.
149. Popović Ćitić, B., Đurić, S. (2009). Empirijske studije o povezanosti nasilja u medijima i agresije mladih. U D. Radovanović (Ur.), *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji* (str. 167-182). Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
150. Ramirez, J. M. (2003). *Human Aggression: A Multifaceted Phenomenon*. Madrid: Centreur.

151. Ramirez, J. M. (2011). *The usefulness of distinguishing types of aggression by function*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
152. Ramirez, J.M., Andreau, J. M. (2006). Aggression and some related psychological construts (Anger, Hostility, and Impulsivity). Some coments from a research project. *Neuroscience and Biobehavioral Rewievs*, 30 (3), 276-291.
153. Raskauskas, J., Stoltz, A. D. (2007). Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. *Developmental Psychology*, 43(3), 564–575.
154. Ripley, R. M., Snijders, T. A., Boda, Z., Vörös, A., Preciado, P. (2011). *Manual for RSIENA*. Oxford: University of Oxford.
155. Robazza, B., Bertollo, M., & Bortoli, L. (2006). Frequency and direction of competitive anger in contact sports. *The Journal of Sports Medicine and Physical Fitness*, 46(3), 501 – 508.
156. Rodkin, P. C., Farmer, T. W., Pearl, R., Acker, R. V. (2006). They're cool: Social status and peer group supports for aggressive boys and girls. *Social Development*, 15(2), 175-204.
157. Rohner, R. P. (1984). *Handbook for the study of parental acceptance and rejection*. Storrs, CT: University of Connecticut Press.
158. Roman, C. G., and C. J. Taylor, 2013. A multilevel assessment of school climate, bullying victimization, and physical activity. *Journal of School Health* 83 (6), 400-407.
159. Rose, A. J., Rudolph, K. D. (2006). A review of sex differences in peer relationship processes: potential trade-offs for the emotional and behavioral development of girls and boys. *Psychological bulletin*, 132(1), 98.
160. Rudolph, K. D. (2014). Puberty as a developmental context of risk for psychopathology. In Lewis M & Rudolph KD (Eds.), *Handbook of developmental psychopathology* (pp. 331–354). Boston, MA: Springer.
161. Rulison, K. L., Gest, S. D., Loken, E. (2013). Dynamic social networks and physical aggression: The moderating role of gender and social status among peers. *Journal of Research on Adolescence*, 23(3), 437-449.

162. Rutten, E. et. al (2007). The contribution of organized youth sport to antisocial and prosocial behavior in adolescent athletes. *Journal of Youth and Adolescence*, 36, 255-264.
163. Salimkhan, G., Manago, A., Greenfield, P. (2010). The construction of the virtual self on Myspace. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 1–18.
164. Šarenac, N. (2016). Psihološki vodič kroz društvene mreže. Pristupljeno na: <http://www.pricajmootome.rs/index.php/psiholoske-teme/zanimljivi-tekstovi/357-psiholoski-vodic-kroz-drustvene-mreze>[7.12.2019.]
165. Savović, B. (2004). Agresivno ponašanje učenika. Beograd: Naučni rad, Pedagogija.
166. Scarpa, S., A. Carraro, E. Gobbi, and A. Nart. 2012. Peer-victimization during physical education and enjoyment of physical activity. *Perceptual and Motor Skills* 115 (1), 8 319–324.
167. Shariff, S. (2008). *Cyberbullying: Issues and solutions for the school, the classroom and the home*. New York: Routledge.
168. Sherman, L. E., Payton, A. A., Hernandez, L. M., Greenfield, P. M., Dapretto, M. (2016). The Power of the Like in Adolescence: Effects of Peer Influence on Neural and Behavioral Responses to Social Media. *Psychological science*, 27(7), 1027–1035.
169. Shin, H. (2017). Friendship dynamics of adolescent aggression, prosocial behavior, and social status: The moderating role of gender. *Journal of youth and adolescence*, 46(11), 2305-2320.
170. Siever, L. J. (2008). Neurobiology of aggression and violence. *American Journal of Psychiatry*, 165(4), 429-442.
171. Šmakić, K. (2012). (Lack of) culture in digital age. *Kultura*, 137, 99-109.
172. Šmakić, K. (2016). Društvene mreže i mladi: utjecaj opcije „like“ na kreativno ponašanje mladih. *In Media Res*, 5 (9), 1333-1338.
173. Smederevac, S., Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 3(4), 289-305.

174. Snijders, T. A., Van de Bunt, G. G., Steglich, C. E. (2010). Introduction to stochastic actor-based models for network dynamics. *Social networks*, 32(1), 44-60.
175. Somerville, L. H. (2013). The teenage brain sensitivity to social evaluation. *Current Directions in Psychological Science*, 22(2), 121–127.
176. Spielberger, C. D. (2001). *Priručnik za upitnik ljutnje kao stanja i osobine ličnosti-2 (STAXI-2)*. Zagreb: Naklada Slap.
177. Spielberger, C. D., Reheiser, E. C., Sydeman, S. J. (1995). Measuring the experience, expression, and control of anger. In Kassirer H. (Ed.) *Anger disorders: Definitions, diagnosis, and treatment*. Washington, DC: Taylor & Francis.
178. Sport i omladina Vojvodine (2013). Strategija razvoja školskog sporta u AP Vojvodini 2013-2017. godine. Dostupno na: <http://www.sentasport.rs/old/doku/strategija-razvoja-sporta-2013-2017.pdf> □4.8.2020.□.
179. Stanford, M. S., Houston, R. J., Mathias, C. W., Villemarette-Pittman, N. R., Helfritz, I. E., Conklin, S. M. (2003). Characterizing aggressive behavior. *Assessment*, 10(2), 183–190.
180. Steadman, H. J., Mulvey, E. P., Monahan, J., Robbins, P. C., Appelbaum, P. S., Grisso, T., Roth, L. H., Silver, E. (1998). Violence by people discharged from acute psychiatric inpatient facilities and by others in the same neighborhoods. *Archives on General Psychiatry*, 55(5), 393-401.
181. Stojković, N. (2012). Televizija i njene vaspitno-obrazovne mogućnosti. *Pedagoška stvarnost*, 58(2), 280-294.
182. Strom, P. N., Strom, R. D. (2005). Cyberbullying by Adolescents: A Preliminary Assessment. *The Educational Forum* 70(1), 21-36.
183. Stuart-Cassel, V., Terzian, M., Bradshaw, B. (2013). Social bullying: Correlates, Consequences, and Prevention. National Center on Safe Supportive Learning Environments. Pristupljeno na:
<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED580919.pdf>[28.11.2019.]
184. Subrahmanyam, K., Reich, S., Waechter, N., & Espinoza, G. (2008). Online and offline social networks: Use of social networking sites by emerging adults. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29, 420–433.

185. Suler, J. (2004). The Online Disinhibition Effect. *CyberPsychology & Behavior*, 7(3), 321-326.
186. Sullivan, K., Cleary, M., & Sullivan, G. (2004). *Bullying in secondary schools*. Thousand Oaks, CA: Sage.
187. Šurbanovska, O. (2012). Korelati socijalnog ponašanja deteta u školskoj sredini. *Primenjena psihologija*, 1, 25-41.
188. Szentagotai, A., Jones, J. (2010). The behavioral Consequences of Irrational Beliefs. In D. David, S.J. Lynn and A. Ellis (Ed.), *Rational and Irrational Beliefs in Human Functioning and Disturbances*. Oxford: Oxford University Press.
189. Tapper, K., Boulton, M. J. (2004). Sex differences in levels of physical, verbal, and indirect aggression amongst primary school children and their associations with beliefs about aggression. *Aggressive Behavior: Official Journal of the International Society for Research on Aggression*, 30(2), 123-145.
190. Tubić, T., Đorđić, V., i Poček, S. (2012). Dimenzije self-koncepta i bavljenje sportom u ranoj adolescenciji. *Psihologija*, 45(2), 209-225.
191. Valkenburg, P.M., Piotrowski, J.T. (2017). *Plugged in: How Media Attract and Affect Youth*. London (UK): Yale University Press.
192. Vasić, S. (2010). Teorijski pristupi religijskoj toleranciji. *Kultura*, (129), 349-368.
193. Veenstra, R., Dijkstra, J. K., Steglich, C., & Van Zalk, M. H. (2013). Network–behavior dynamics. *Journal of Research on Adolescence*, 23(3), 399-412.
194. Vitaro, F., Brendgen, M., Tremblay, R. E. (2002). Reactively and proactively aggressive children: antecedent and subsequent characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43(4), 495-505.
195. Vukosavljević-Gvozden, T., Opačić, G., Marić, Z. (2010). Iracionalne evaluacije i antisocijalno ponašanje adolescenata. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 42(2), 263–276.
196. Walker, J. S. (2005). The Maudsley Violence Questionnaire: Initial validation and reliability. *Personality and Individual Differences*, 38(1), 187–201.
197. Wallace, C., Mullen, P., Burgess, P., Palmer, S., Ruschena, D., Browne, C. (1998). Serious Criminal Offending and Mental Disorder: Case Linkage Study. *British Journal of Psychiatry*, 172, 477-484.

198. Wang, J., Iannotti, R. J., Nansel, T. R. (2009). School bullying among adolescents in the United States: Physical, verbal, relational, and cyber. *Journal of Adolescent health, 45*(4), 368-375.
199. Wang, X., Yang, J., Wang, P., & Lei, L. (2019). Childhood maltreatment, moral disengagement, and adolescents' cyberbullying perpetration: Fathers' and mothers' moral disengagement as moderators. *Computers in Human Behavior, 95*, 48-57.
200. Wellman, B., Haythornthwaite, C. (2002). *The internet in Everyday Life*. Oxford, England: Wiley Blackwell.
201. Welsh, W. N., Gordon, A. (1991). Cognitive mediators of aggression. *Criminal Justice and Behavior, 18*, 125-145.
202. Werner, N. E., & Crick, N. R. (2004). Maladaptive peer relationships and the development of relational and physical aggression during middle childhood. *Social Development, 13*(4), 495-514.
203. Whittaker, E., Kowalski, R. M. (2015). Cyberbullying via Social Media. *Journal of School Violence, 14*(1), 11-29.
204. Willard, N. E. (2007). *Cyberbullying and cyberthreats: Responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress*. Research Press.
205. Wolke, D., Lee, K., & Guy, A. (2017). Cyberbullying: a storm in a teacup?. *European child & adolescent psychiatry, 26*(8), 899–908.
206. Wong, R. Y., Cheung, C. M., & Xiao, B. (2018). Does gender matter in cyberbullying perpetration? An empirical investigation. *Computers in Human Behavior, 79*, 247-257.
207. Ybarra, M. L., Mitchell, K. J. (2004). Online aggressor/targets, aggressors, and targets: a comparison of associated youth characteristics. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 45*(7), 1308-1316.
208. Yeh, L.C. (2006). The moral reasoning in adolescent athletes and non-athletes in daily life situation and sport specific situation. Electronic Theses of NCPES, etd-0706106- 155344.
209. Zablotsky, B., Bradshaw, C. P., Anderson, C., & Law, P. (2012). Bullying among children with Autism Spectrum Disorders: Parents' perspectives on the influence of school factors. *Behavioral Disorders, 37*(3), 179–191.

210. Zaki, J., Ochsner K. (2009). The need for a cognitive neuroscience of naturalistic social cognition. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1667, 16–30.
211. Zephora-digital marketing (2019). Pristupljeno na: <https://zephoria.com/top-15-valuable-facebook-statistics/> [25.11.2019.]
212. Zhang, M., Liu, H., Zhang, Y. (2020). Adolescent Social Networks and Physical, Verbal, and Indirect Aggression in China: The Moderating Role of Gender. *Frontiers in psychology*, 11, 658.
213. Zubanov, V. (2015). *Procesi komunikacije sa potrošačima*. Novi Sad: Fakultet za sport i turizam.
214. Žužul, M. (1989). *Agresivno ponašanje – Psiholgijska analiza*. Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije Saveza Socijalističke omladine Hrvatske.
215. Јевтић, Б. (2015). Утицај медијског насиља на агресивно понашање деце и младих. *Учитељ*, 33(1), 15-30.